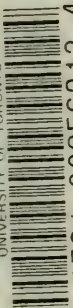

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00856213 4

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

БІБЛІОТЕКА
ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
III.

СЕРГІЙ БФРЕМОВ, АКАД.

МИХАЙЛО
КОЦЮБИНСЬКИЙ

★

КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

PG

3948

K612

I44

Досі появилися оці книжки:

- 1—6а. Лешкий В., Начерк історії української літератури (до нападів Татар), І., нове ілюстроване видання.
7. Левицький-Нечуй Ів., Запорожці.
8. Ляфонтея Ж., Байки (з 4 образками).
9—11. Карпенко-Карий, Суєта, нове видання.
12—14б. Крушельницький Антін, Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, І).
15—16. Руданський С., Співомовки (зі вступ. Лєского).
17. М. Вовчок, Дев'ять братів і десята сестричка Галя.
18—20. Ахеліс Тома, др., Начерк соціології.
21. Мамін-Сибіряк Д. Н., Чутлива совість.
22—23. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть І.
24—25. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть ІІ.
26—27. Кміт Юрій, В затінку й на сонці оповідання.
28—29а. Збірник народніх пісень і дум.
30—33а. Чайківський Й., Всесв. історія І, стар. віки, з ілюстр.
34. Кіплінг Р., От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. Кіплінг Р., От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. Бернзон Б., Новоженці, комедія в двох діях.
38—39. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть ІІІ.
40. Езоп, Байки.
41—43б. Барвінський В., Скошений цвіт, повість.
44—47. Раковський, Ів. др., Психологія, І.
48. Андреев Л., Три оповідання.
49—50. Карпенко-Карий, Хазяїн, комедія.
51. М. Вовчок, Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. Бернзон Б., Понад сили (драма).
53—56. Чайківський Й., Всесвітня історія ІІ. (серед. віки).
57—59. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть ІV. (кінець).
60. Марко Вовчок, Від себе не втечеш (оповідання).
61—62. Ібзен Г., Будівничий Сольвес, драма.
63—64. Гоголь М., Тарас Бульба, повість, з ілюстр.
65. Руданський С., Цар-соловей, поема-казка.
66. Молієр Ж. Б., Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. Котляревський Ів., Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. Чайківський Й., Всесвітня історія ІІІ (нововічна).
73—74. Николишин Д., Розладдє (драма).
75. М. Вовчок, Кармелюк, Невільничка (оповідання).
76—77. Геновефа, опов. (з образк.).
78. Куліш П., Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. Кобилянська Ольга, Некультурна (новеля).
80. Кобилянська Ольга, Valse mélancolique.
81—84. Франс Ан., На білих скалах, повість.

Purchased from the
SEWERYN WINDYK LIBRARY BEQUEST

с А. Кергодичем

ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
ІІІ.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ, АКАД.

МИХАЙЛО
КОЦЮБИНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainska Knuzhnia
i Nakladnia
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

Популярність Коцюбинського і за життя й по смерті не йшла в парі з його славою. Кожне на Україні знає цього—сміливо кажу—великого й потужного майстра слова, але—на диво—читали його люде мало, далеко менше, ніж не то вже Винниченка, а навіть такого от Каченка. Перший том творів Коцюбинського, що вийшов у Києві 1903 року, ще недавно можна було знайти по книгарнях; так само й про закордонні видання в листуванні небіжчика стріваємо скарги, що розходяться вони поволі. До письменників „ходких“ Коцюбинський ніколи не належав. Причини тому лежать у його, як письменника, становищі серед українського громадянства. Він був вищий од тієї звичайної публіки, що звикла була ще недавнечко пити з криниці українського письменства й постачала йому читачів; оцінити Коцюбинського по заслuzі могла хіба невеличка купка більш розвинених і на європейській літературі вихованих читачів,—загальна ж маса знала тільки, що єсть такий письменник, з чужого голосу великий за ним узнавала талант, але ставилась до його досить холодно й не у його шукала втіхи та відповіді на свої пекучі запити. Титула „владитель дум“ не мав Коцюбинський та й по сей день не має. І мені здається, що читач Коцюбинського ще повинен

прийти, що тепер тільки він народжуватись починає,—той читач, який зробить справжню популярність цьому йменню, який не тільки поставить на полицю його твори, а й читатиме та перечитуватиме їх, справжньої втіхи собі тут шукаючи. І слідкуючи, як ріс та розгортався цей талант і які переходив він етапи на шляху свого розвитку й до чого врешті дійшов під час найвищого розцвіту свого хисту—такий читач у давно надрукованих сторінках знайде напевно небуденної сили ознаки та краси невмірущої зразки—свіже, молоде і нове у старому. Спричинитись до цього, та й сплатити разом давній борг нашого письменства перед пам'яттю визначного свого працювника—я й хотів би оцією книжкою.

I. ЖИТТЯ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО.

I.

Мало ми знаємо про життя Коцюбинського. Навіть докладна дата його народження не була відома і всі, хто писав про цього письменника, наводили старі й скупі звістки за „Віком“ та й по всьому. Що ми, терпким кажучи словом Пушкіна, „ленивы и нелюбопытны“, що ми пускаємо цілим подіям з нашого минулого й сучасного в річці забуття потопати—це само собою. Але що-до Коцюбинського не тільки це винне. Сам письменник що-до своєї особи надзвичайно був скупий та неподільчивий, не любив пускати сторонніх людей до того, що вважав за свою тільки особисту власність або інтимну справу. Згадані, напр., звістки для „Віку“ небіжчик подав тільки після того, як редакція збірника притьмом їх домагалась, і не без вагання: „не думаю, мовляв, щоб вони були кому цікаві“¹⁾, як писав він тоді ж до автора цих рядків, а на поновлене прохання дати щось докладніше, відповів—ні і ні: „до біографичних звісток, не вважаючи на бажання догодити Вам, не можу нічого додати“²⁾. Аж згодом таки пощастило вирвати од Коцюбин-

1) Цитую з оригіналу, лист з 11. X. 1900.

2) Цитую з оригіналу, лист з 25. X. 1900.

ського рудимент автобіографії, але й тут він не зрадив своєї звичайної манери про себе говорити й немов навмисне ставить читачеві загадку за загадкою, цікаві моменти збуваючи самими натяками, цілі смуги свого життя полишаючи цілком неосвітленими або в затінку обережливої фрази ховаючи. Та й в особистих зносинах з людьми Коцюбинський був надто обережний та неговіркий про себе й видимо давав такі іноді вказівки, які доводили потім до явних непорозуміннів. Звичайно, письменник не говорив про себе неправди, але висловлювався часто так темно і двозначно, що слухач його розумів хибно і доходив до неправдивих висновків, яких же знову він не хотів збити виразним словом. І це, як побачимо далі, траплялося навіть з людьми, що всі мали данні на те, щоб уважати себе за близьких йому приятелів,—так напр., М. Чернявський у своїх згадках говорить про гімназію¹⁾, а В. Гнатюк навіть про університет²⁾, як місця, де побірав науку Коцюбинський, а тим часом, ні в гімназії, ні в університеті він не був, і офіційним його освітнім цензом було „домашнее образование“, а неофіційно тільки з згадок Ол. Саліковського відомо стало, що був він вихованцем духовної школи. Важко думати, щоб і д. Чернявський і д. Гнатюк—люде, справді до Коцюбинського близькі—на цьому пункті так в одно помилилися. Певніше буде, коли скажу, що так вони зрозуміли якісь невиразні його оповідання, недомовки,—М. Чернявський так навіть просто

1) Чернявський М.—Червона лілея. Спогади про М. Коцюбинського. Херсон, 1920, стор. 12.

2) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка. З передмовою і поясненнями В. Гнатюка. Львів, 1914, стор. 10.

на перводжерело посилається: про це, мовляв, „розповідав мені сам Михайло Михайлович“¹⁾),— а цьому тим легше було повірити, що Коцюбинський дійсно вражіння справляв людини не тільки тонко інтелігентної, а й широко та всіма сторонами освіченої. Це один тільки поки що приклад тих загадок, які ставить життя Коцюбинського; з життєпису вирине їх більше. Спізнати його було не легко. „Живучи,— пише в своїх згадках М. Чернявський,— більше двох років в одному гóроді й бачучись що-дня..., що-разу обмінюючись думками по всім питанням, що виникали в нашому духовному й матеріальному житті, я все ж не можу сказати, що заглянув у глиб душі Коцюбинського, до самого дна, що вияснив собі всі таємниці її. А дивився я,— додає автор згадок,— уважно. Дивився обережно“²⁾. Немов носив у своїй душі Коцюбинський якусь таємницю, немов мав у минулому щось таке, до чого не дозволяв сторонній руці доторкнутися, старанно завиваючи те в покривало невиразних слів та натяків або й зовсім без жадного освітлення обминаючи. Чи може й самому йому боляче й прикро було того торкатися?..

І от щоб тепер відтворити образ славного письменника, його життєпис перейти—маємо не гурт-то матеріалу. Опріче згаданої вже автобіографії Коцюбинського—даю її до цієї книги додатком—єсть до послуг біографові тільки трохи, дуже небагато згадок про його близьких людей, ще менше автобіографічних епізодів у творах, деякі уривки з листування та вже зовсім дрібненькі окрушини в формі дат, іноді досить до-

1) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 13.

2) Там же, стор. 10.

кладних— час і місце, під творами. І тільки одне до одного прикладаючи, одне одним доповнюючи та вивіряючи, зможемо хоч ріденьку нацяткувати канву цього безперечно на внутрішні переживання багатого, хоч може зверху, як сам Коцюбинський у своїй автобіографії згадує, й „доволі одноманітного“ життя.

II.

Народився Михайло Коцюбинський 5 вересня (ст. ст.) 1864 р. в місті Вінниці. З дітей у родині він був найстарший, первак. Батько Михайлів— характерно, що автобіографія згадує про його тільки між иншим, трохи чи не єдиний раз в момент його смерті—був, як характеризує його родич і товариш дитячих літ молодого Коцюбинського, „старого типу урядовець та великий невдаха“¹⁾. Він не тільки вгору не йшов по службовій драбині, а навпаки, сходяв усе нижче та нижче: в кінці 70 х років він служив за „полицейского надзирателя“ в м. Барі, але згодом і цю втратив посаду й опинився волосним писарем у містечку Станиславчику. Коли згадаємо репутацію за того часу нижчих чинів адміністративного механізму російського—отих поліціантів та волосних писарів, то може зрозуміємо й мовчанку, про свій рід Коцюбинського,— мовчанку, прикриту до того ж глухою, але видимо фантастичною фразою, що рід його „ведеться од давніх українських бояр (?)“²⁾. Для Коцюбинського з його виразно виявленим нахилом

¹⁾ Саликовскій А.—Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ. „Украинская Жизнь“, 1916, кн. ІХ. стор. 51.

²⁾ Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

до аристократизму не тільки духового та з дуже делікатною амбітністю могло прикрою бути згадкою невисоке та в очах громадянства й непочесне становище службове його батька, і—маленькі вади у великих людей!—він затушкував неприємну згадку і мовчанкою, і надто невинним екскурсом в родовід „давніх українських бояр“. Щось схоже ми маємо, напр., і в біографії Костомарова: з інших причин, але він так само дуже не любив згадувати про батька і збував розмову про його аби-як.

Проте Коцюбинський уважав свої дитячі літа за дуже щасливий у своєму житті час, і це дякуючи матері письменника, про яку він, навпаки, згадує тепло й ентузіястично. Од матері, пише він в автобіографії, „я дістав її психичну організацію, чутку і вражливу, ми були у великій приязні і власне їй завдячую я нахил до всього гарного та любов і розуміння природи“ ¹⁾. Та й справді, з матері Коцюбинського була, як видно, людина не зовсім звичайна, в усякому разі небуденна, принаймні для її гурту: духовенства—вона була бо з духовного стану—та дрібного чиновництва. Ол. Саліковський, що знав її добре в дитячій своїй віці, теж спиняється на її шляхетному образі. „Добре пам'ятаю,—каже він,—що мене вражав у матері Коцюбинського, не старій ще тоді жінці, її незвичайний у нашому гурті образ та манери, як вона поводитися. В них причувалося щось „світське“, я б сказав навіть—аристократичне. Це не зовсім виразне щось безперечно дістав у спадщину од матері Михайлик“ ²⁾. До речі сказати, мати Коцю-

¹⁾ Там же.

²⁾ Саліковскій А. л.—Изъ воспоминаній... „Укр. Жизнь“, 1916, IX, стор. 52.

бінського повну спила гіркої на своєму віку. Опріч згаданих вже матеріяльних злиднів, вона осліпла й жила бідуючи на малі заробітки приватними лекціями свого улюбленця-сина, спершу в Вінниці, а згодом перебралась до його і в Чернігів. Тут її бачив М. Чернявський, якому вона здалась була з першого погляду „холодною й неприступною“, але потім „була привітна й приязна“¹⁾. Здається, вона пережила навіть свого коханого сина і їй випала сумна доля—ховати не тільки власні, а й рідного письменства надії.

Атмосфера в родині Коцюбинських була, не вважаючи на місцеве походження й зв'язки, все-таки чужа; мова панувала російська і Михайло українську мову чув тільки від челяді, але сам нею не говорив з дитинства. В його пам'яті лишився цікавий епізод, який—треба думати—одіклався на вразливій пластинці в душі у майбутнього письменника. На дев'ятому либонь році Михайло був занедужав якомсь на запалення легенів і в гарячці, без пам'яті лежучи, почав говорити, на превелике усій родині диво, по-українському. Очевидно, вибилось тут на верх щось підсвідоме, оті не усвідомлені впливи осередку, які тим часом все-таки убрала в себе й одбила маленька, але по художньому вразлива душа прийдущого письменника. Потім, коли Коцюбинський одужав, про ту подію часто згадувано в родині і це збудило в хлопцеві вже свідоме до рідного слова зацікавлення. Зацікавлення це було таке велике, що 9—10 років хлопець почав був складати пісні українською мовою на зразок народніх. Ще кілька років мине і на

¹⁾ Чернявський М.—Червона лілея, стор. 4—6.

зміну дитячому зацікавленню прийде й справжня вже свідомість національна, що позначить життєвий шлях—письменника і громадянина українського.

III.

В періоді шкільного віку Коцюбинського в його автобіографії маємо знов—навмисне певно зроблену—прогалину, яку заповняє до якоїсь міри своїми згадками Ол. Саліковський. Вони разом учились у шайгородській (м. Шаргород) бурсі,—Коцюбинський ішов одним класом вище за Саліковського—та й жили разом на одній квартирі. Михайла привезла до Шаргороду мати і під час науки частенько приїздила його одвідувати, кожного разу привозючи своєму мазунчикові силу всяких гостинців та ласощів. Те, що Коцюбинського дано в науку не до гімназії, а до бурси, та ще такої архи-закутньої, якою була шайгородська, Саліковський поясняє почасти матеріальним скрутом родини Коцюбинських, а почасти духовним походженням і традиціями Михайлової матері. Але треба собі тільки уявити Коцюбинського серед звичайно простацької бурсаччини. „Слабовитий, тоненький хлопець з блідим матовим обличчям“ ледве чи міг упірнути в ту простацьку атмосферу; „він, як згадує О. Саліковський, мав вигляд паненяти і взагалі вирізнявся з околишнього гурту брусватих хлопчаків, що повиростали на сільському просторі, серед демократичних обставин попівських та дяківських родин“¹⁾. І тим

¹⁾ Саліковській Ал. — Изъ воспоминаній... „Укр. Жизнь“, 1916, IX, стр. 52.

більше доводилось певне терпіти од того гурту Коцюбинському, що вже й тоді виявлявся в йому той по́тяг до вищої гармонії—автор згодом зве його естетизмом,—який був характерною Коцюбинського рисою і як людини, й як письменника. Між иншим він дуже любив ще змалечку малювати і не кидався цієї парости мистецтва й потім, в дорослому вже віці. Не раз цитовані вже тут згадки Ол. Саліковського дають до цього новий матеріал, виставляючи Коцюбинського як портретиста, що зробив був авторові згадок дружню послугу, скопіювавши йому великі портрети тогочасних „кумірів“, Добролюбова та Чернишевського. Пам'яткою цих мистецьких нахилів у Коцюбинського лишився його малюнок „Світлиця для туристів на могилі Шевченка“—єдиний, скільки мені відомо, з надрукованих Коцюбинського малюнків (у „Зорі“ та в „Дзвінку“ 1891 р.) з підписом і датою. Повинні б десь лишитись і інші малюнки Коцюбинського, бо вони таки були, навіть з останніх років його життя. Так р. 1912 го на Капрі, блукаючи по острову, Коцюбинський „часто витягав з кишені невеличкий альбом і щось рисував у йому“¹⁾. І хоча з Коцюбинського й не вийшов митець у малюванні, але про цю його рису годилося б пам'ятати, творчість його, як художника слова, розглядаючи.

З бурси Коцюбинський, заведеним порядком, перейшов до духовної семинарії (в Кам'янці). Про цю добу його життя ми жадних не маємо відомостей. Сам він взагалі обставини своєї науки збуває мовчанкою, а єдина компе-

1) Чикаленко В.—Спогади про М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник“, 1917, кн: II—III, стор. 168.

тентна тут особа, Ол. Саліковський, подає тільки характеристику тодішніх настроїв Коцюбинського, зовсім обминаючи факти зовнішнього життя. Ми не можемо через те сказати навіть, скільки часу перебував Коцюбинський у семінарії, як йому там велося та чому він мусів кинути науку. М. Чернявський з оповіданнів самого Коцюбинського переказує, що „з гімназії (бачимо тепер, що це або помилка автора згадок, або свідома невиразність в оповіданні самого Коцюбинського; треба: з семінарії) його виключено за якусь провину. Яку саме—про те він не хотів говорити“¹⁾. Відомий сам тільки факт: Коцюбинський не довчившись кинув семінарію й деякий час жив то на селі у батьків, то—вже по смерті батька—у Вінниці, де його мати купила була на передмісті халупку й де Коцюбинському довелося тяжко й гірко працювати, заробляючи на себе й на посиротілу родину (у Коцюбинського були ще сестри та брат, молодші за його) приватними лекціями. Сам письменник збуває цей із свого життя факт тільки тим, що у його був замір дістатись на університет і через те він систематично працював коло своєї освіти. Глухо й невиразно згадує він ще про те, що „доля судила инакше і прикований до місця, не маючи права нікуди виїздити“²⁾, він мусів розгубити свої надії на вищу освіту. Що сталося тоді з ним, яка саме історія його „прикувала до місця“ й позбавила права на виїзд з Вінниці—цього ми, як і справи з виключенням із семінарії, не знаємо, та ледве чи й дізнаємося колись: свідків нашого, навіть недавнього, минулого стає

1) Чернявський М.--Червона лілея, стор. 12.

2) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

все менше, а з ними сходять у могилу й факти громадського та літературного життя ¹⁾). З Вінницького періоду в житті Коцюбинського можна тут згадати той хиба факт, що він був якийсь час, „коли вже можна було“,—знов натяк на якісь незалежні обставини—гласним до міської думи. Було це мабуть десь до першої половини 1891 р., бо під оповіданням „Харитя“ стоїть дата: „18 липня 1891 р., с. Лопатинці“, а „П'ятизлотника“ написано там само 29 лютого 1892 р. Отже другу половину 1891 р. та принаймні початок 1892 р. Коцюбинський перебуває на селі ²⁾ по-за Вінницею, багато пише (окрім згаданих, ще велику повість „На віру“ та ин.), а того ж 1892 р., пізніше, вперше йде на службу й кидає Вінницю. Кидає; звісно, тільки як місце постійного перебування, бо ми знаємо, що у Вінниці згодом написано „Для загального добра“ (1895 р.), „На крилах пісні“ (1895) та „Посол від чорного царя“ (1897). Отже письменник все-таки наїздить іноді до рідного міста й потім, та так і повинно було бути, бо ж там жила його мати з родиною.

¹⁾ Чи не єдина мабуть тепер людина, що могла б подати матеріал про Коцюбинського тих часів, це д. В. Боровик. Що він був тоді до Коцюбинського близький, показує інтимна посвята казки „Хо“—„братові В. Боровикові“, а казку ту написано не пізніш 1894 р.

²⁾ С. Лопатинці—Ямпільського повіту на Поділлі. Як там опинився Коцюбинський і що робив—не знаємо. До речі згадаю, що редакція „Правди“, містячи повість „На віру“, в передньому слові назвала Коцюбинського „молодим талановитим письменником... з Волинської України“ („Правда“, 1892 р., серпень, стор. 449). Чи це помилка, досить зрозумілива для галичан, що мали нагоду тоді спізнати Коцюбинського тільки з його недовгого перебування у Львові, чи Коцюбинський і справді якийсь час проживав і на Волині—цього теж не знаємо. Чи не міг би й це в'яснити згаданий допіру В. Боровик?

IV.

Коли надзвичайно маємо скупо даних для зовнішнього життя Коцюбинського в парубоцькому віці, то трохи більше пощастило їх зібрати що-до його внутрішніх нахилів та тих впливів, які створили нашого письменника. Юнацькі часи для формування людини мають колосальну вагу, не тільки чаром поезії обвіваючи прийдешнє життя, а й перші кладучи основи для майбутньої індивідуальності, позначаючи—часто вже на-віки непорушно—ті шляхи, що ними безповоротно має піти людина в дозрілому вже віці. На щастя, скупі данні зовнішнього життєпису Коцюбинського тут розсовують свої вузькі рямці і ми маємо спроможність відтворити—до якоїсь, звичайно, міри—духовий образ юнака-Коцюбинського, що органічно потім виріс у Коцюбинського, світової ваги письменника.

Нахил до письменства позначивсь був у його досить рано,—певне під впливом читання, мабуть випадкового та безсистемного—щоб під руку, мовляв, траплялось,—як це звичайно водилось за тих часів у тому гурті, в якому жив хлопець Коцюбинський. Я вже згадував про спробу з українськими віршами, а на 12-му році Коцюбинський пише „велику повість“ з фінського (!) життя і пише її—по-російському. Ми цьому не здивуємо, коли згадаємо російську атмосферу в родині Коцюбинських, а також абсолютний брак матеріалу для читання дітям та недоліткам у тодішньому—70-х років—українському письменстві. Кожен з нас, чії дитячі роки припадають на той і навіть пізніший час, сам добре знає, в якому трагічному становищі бував тоді допитливий дитячий розум, що самотужки хапався світла письменства, жадного українського мате-

ріялу не знаходючи й годуючись тільки покидьками книжкового набутку, що випадком діставалися до того чи іншого ведмежного закутка. Коцюбинський що-до цього був може в тіршому, навіть, ніж інші його товариші, становищі. Принаймні Саліковський свідчить, що в бурсі „Михайлик Коцюбинський, як городянин, був од української стихії далі, ніж кожен із нас, дітей села“¹⁾. Але інакше мабуть сталося в семінарії, де взагалі переважав за тих часів „радикальний“ напрям російський, що діяв на юнацтво і через легальну літературу, і через півлегальні гуртки для самоосвіти, і через потайні революційні громадки. Кращі елементи подільської семінарії захоплювались „народовольческим“ рухом і, хоч говорили по-українському та залюбки читали „Кобзаря“, але не українські змагання становили суть їхнього духового життя. „Ми,— згадує Ол. Саліковський,— ковтоли нелегальну літературу й на пам'ять виучували революційні гимни, збирались потай та виробляли плани, як запровадити в Росії соціяльну справедливість і політичну волю по-за національними розмежуваннями, бо про них ніхто з нас тоді й гадки не мав“²⁾. Коцюбинського не захопив і цей потужний рух—головним чином тому, як думає Саліковський, що його інтереси тоді були взагалі „по-за політикою“, що він більш нахилився думками до естетики та філософичного світознання. Коцюбинський до самозабуття любив письменство, та вже й тоді не приймав примитивно-службової його ролі, що виявилась у тенденцій-

¹⁾ Саліковській А. л.—Изъ воспоминаній... „Укр. Жизнь“, 1916, ІХ, стор. 52.

²⁾ Там же, стор. 53.

ній і через те здебільша грубо антихудожній „гражданственности“. Цікавий факт подає для ілюстрації Саліковський: коли він за семінарських часів якось прочитав був Коцюбинському якусь „занадто революційну поему“, дуже серед семінаристів популярну, то Коцюбинський не тільки не переняв її настроєм, але гостро її осудив за психолгічні хиби та неадапту форму. Тут, несвідомо ще може, проте цілком виявився вже незрівняний майстер форми та глибокий психолог, що колись мав заграги на струнах своєї душі, як на чутливому інструменті, що пильно збирає матеріял і з чужих також душ, жадібно його співає, мов бжолка медвяну росу, й подає в чудових образах, повних справжньої краси. „Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає“—те, що сказав Коцюбинський у розцвіті свого таланту, Коцюбинський „Intermezzo“—воно вже виявилось в тому епізоді з семінарського життя.

Але маємо деякі принаймні підстави думати, що зовсім не естетизм та нахил до філософичного світознання поставив юнака Коцюбинського по-за революційними мріями його товаришів і в опозицію до літературних смаків та вподобаннів його тодішнього гурту. Думаю, що тут була вже до якоїсь міри і свідомість національна. Мені здається, що за своїм тодішнім захопленням революційними кумірами свідок тогочасних настроїв просто не доглянув того, що вже сталося в духовій організації Коцюбинського, і тим більше, що, як сам каже, стрівався з ним зрідка і випадково. Торкаючись того періоду, коли Коцюбинський вже вийшов із семінарії, Ол. Саліковський дивуючись зазначає, що в йому тоді цілком виразно проступати стала виключна любов до українського письменства і-- мабуть на-

впроти „занадто революційних поем“—він із запалом деклямував нелегальні сторінки „Кобзаря“, особливо знаменитим „Посланиєм“ Шевченковим захоплюючись. У Коцюбинському, хто не пройшов разом з їм стражденної путі до виробки світогляду, могло здаватись це повною несподіванкою. Так і поставивсь до цього Ол. Саліковський. „Чим пояснити прорік у М. М. зацікавлення до української літератури, та ще такого потужного, що воно визначило всенюк його життєву путь прийдешню—я не знаю“,—так пише здивований свідок.—„Скажу більш,—додає він.—І досі, переносячись у минуле, до наших дитячих та перших юнацьких років, я з недомислом спиняюсь перед метаморфозою М. М. Не инакше, а таки метаморфозою. Як я вже сказав, він справляв вражіння швидче паненяти й естета; демократизму, потягу до народньої стихії в йому не помітно було; зустрічів та впливів, що могли б круто його психику повернути, я також не знаю“¹⁾.

І проте факт перед очима: Коцюбинський вже в досить молодому віці спізнав солодощі і втіху, що дає здобування світогляду й світознання саме в їх національних формах. „Не знаю—це, певна річ не значить, що їх (впливів) не було“,—справедливо кінчає свої недомисли Ол. Саліковський. Вони й справді були, тільки доглянути їх було не легко, а надто маючи на увазі занадто інтимну, в собі скупчену й захищену, на товариське зближення надзвичайно тугу вдачу Коцюбинського. І ключ до „метаморфози“ подає нам сам Коцюбинський.

Кожна людина, що пориває безповоротно з своїм гуртом, з своїм минулим, з сильним

¹⁾ Там же, стор. 54.

своєю збитістю накопиченням древнього намулу традицій у душі—має свій шлях до Дамаску. Тільки не у кожної той шлях осяйним способом одбувається й до цілковитого перетворення Савла на Павла доводить: треба за-для цього ще й обставин, які дали б новонародженному Павлові з повною силою виявитись на-около. Коцюбинський мав свій поворотний пункт—за такий я вважаю той момент, коли 9-літній хлопчик у гарячці, без пам'яті перебуваючи, заговорив раптом на загальне зчудування мужицькою, для родини незвичайною й певне потріпуваною в провінціальному болоті мовою. Але це був один лиш момент просіяння, до того ж у непритомному стані. Він міг тільки таким моментом і лишитись, і тоді набрав би вигляду простісенського курйоза, в кращому разі однієї з тих психологічних загадок, які часто ставить людям підсвідома їхньої натури сторона. Але прийшли інші впливи і момент обернули в стан перманентний, у те глибоке пересвідчення, з яким людина вже до гробової дошки не розлучається й на якому все життя своє будує—„рассудку вопреки, наперекор стихиям“,—і тим упертіше, щó дужчі зустрічає на тому шляху перешкоди.. Павло на шляху до Дамаску народився, але виявився й загартувався— в проповіданні та у в'язниці..

„На 13-му році,—пише в автобіографії Коцюбинський,—я випадково дістав кілька томів „Основи“, і оповідання Марка Вовчка, а потому „Кобзарь“ уже безповоротно направили мене на свідомий український шлях“. Саме того часу родина Коцюбинських перебирається жити на село, і це дає практичний ґрунт теоретичному захопленню 13-літнього хлопця: він там „ще більше

зміцнив свою любов до всього українського¹⁾. Тринадцяти літ—це значить, що в семінарії він був уже національно свідомим юнаком, і в той час, коли товариші його захоплювались народо-вольчеською ідеологією, вчили на пам'ять революційні вірші й порядкували долею Росії—він иншу мав Прекрасну Даму, якої образ полицарському кохав у своїй душі. Тільки що—самотній, вразливий, неподільчивий і скупий на інтимні прив'язання—глибоко заховав принагідний образ у душі, не ділився своїми укоханими мріями й гордо стояв одинцем на непопулярній позиції, в критиці революційної буденщини тільки себе й виявляючи. І тоді вже мабуть з його був той „аристократ“, що не йшов разом з гуртом, а осторонь, на-самоті пив з власної чарки, викликаючи нерозуміння, здивування, а іноді то й глум од людей, що утертими звикли ходити стежками. То була не метаморфоза, а неспостережений процес, перéбіг та етапи якого заховані лишилися од очей спостерегача; дія одбувалась немов за спущеною завісою.

V,

А там дія справді одбувалась. Дещо з того доносилось і по цей бік завіси, але більше мабуть гинуло без сліду, сховане від людських очей. Коцюбинський почав писати і перші його друковані твори мають прописану адресу—Вінниця. Сам письменник визначає час, коли до його зійшла, мовляв Шевченко, „строгая украинская муза“, дуже загально: „рано почав пробувати

¹⁾ Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

сили на полі літератури“¹⁾, отже за довго ма-
буть до перших своїх друкованих творів, що по-
бачили світ 1890-го р. Про долю раніших творів
ми не знаємо нічого і тільки Ол. Саліковський
заховав у своїй пам'яті один епізод з літератур-
них митарств автора дебютанта. Оповідання під
заголовком, як здається Ол. Саліковському, „Ми-
хайло Соловейко“ Коцюбинський оддав був на суд
відомому українському етнографові, співробітникові
„Кіевской Старини“, Ц. Нейманові, що проживав
тоді у Вінниці. Оповідання вернулося з порадою—
кинути цеє діло й „не калічити святу нашу мову“²⁾.
Може бути, що те оповідання й справді не варт
було кращого слова: дебютантам у літературі не
завсігди щастить одразу знайти відповідний тон;
але все ж таки яке щастя, що не послухав
менторської поради Коцюбинський і що суворий
присуд не вбив у йому художника!.. Инакше—
може б дістала була яка-небудь канцелярія ре-
тельного та пильного урядовця, а Україна зате
втратила б одного з найвизначніших своїх май-
стрів художнього слова...

Як-не-як, а р. 1890-го вперше з'являється
в друку ім'я Михайла Коцюбинського—в закор-
донному українському журналі. Того ж таки року
молодий автор побував і сам у Галичині й за-
в'язав там літературні знайомости,—правда, як
потім признавався по щирости, досить невеликі й
однобічні. Пишучи до одного з своїх галицьких
приятелів року вже 1900-го, як його „страшенно
кортить“ до Львова, Коцюбинський додає: „За

1) Цитую з оригіналу, — див. у додатку.

2) Саліковській Ал. — Изъ воспоминаній...
„Укр. Жизнь“, 1916, IX, стор. 56.

той час, що я перебував там (16 літ¹) перед сим), я не зміг докладно пізнати Вашого життя та ближче запізнатися з молодіжжю. Взагалі не багато пізнав я тоді людей та й то переважно однієї барви²). Останнє треба мабуть розуміти так, що Коцюбинський потрапив був до гурту так званих тоді народовців і в органах цього напрямку—в „Дзвінку“, в „Правді“ та в „Зорі“—й з'являються потім його твори і перший раз у радикальному виданні його ім'я стрінемо вже аж 1897-го року (в „Житті і Слові“ оповідання „Посол від чорного царя“). Видко, вибіраючись до Галичини, Коцюбинський ще не розбравсь у внутрішніх її справах та стосунках і певного якогось плану подорожі та оглядання не мав. Але вже сама оця подорож до Галичини молодого й видимо не зв'язаного з місцевими українськими кругами автора яскраве дає свідоцтво його свідомости національній. Хто знає, якими тоді були обставлені труднощами всякі взагалі зносини з Галичиною та скільки фантастики про неї ходило навіть серед нечисленної української громади—той не може не дивувати на зважливість молодого письменника, що на початку своєї діяльності зв'язав себе особистим із тією близькою й разом фантастичною „землею обітованою“ знайомством. Та це була ознака разом і глибокої свідомости національної. І тим більше, що ми зовсім не знаємо, чи були які-небудь у Коцюбин-

1) Це або друкарська помилка, або lapsus memoriae самого письменника: треба—10 літ. В автобіографії Коцюбинський просто каже, що він побував у Галичині „того ж року“, як надруковано перші його твори, а це сталось 1890 року.

2) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 42.

ського тоді зв'язки з свідомими українськими кругами, і можемо тільки думати, що коли вони й були, то не великі і з діячами, які в українському рухові помітної ваги не мали, на зразок, напр., згаданого вже Неймана. А коли так, то треба признати велику силу допитливості й зацікавлення в молодому письменникові, що з власної хіті, самотужки пройшов перший і найтрудніший шмат дороги до свідомости. Провідною зорею була йому, очевидно, література і на самому початку 90-х років Коцюбинський і сам вступає до виборного кола тих, хто тоді мало не єдиними були заступниками українського народу. Письменство гостинно розчинило перед ним свої двері і вже перший десяток літ літературної праці Коцюбинського поставив його серед найбільш надійних літературних сил на Україні 90-х років,

Але діставшись літературних вершин, Коцюбинський разом з тим тяжку мусів сплатити жертву справжньому Молохові тодішнього нашого життя. Року 1892-го він вперше вступає до державної служби. Література українська тоді, та й потім, не тільки не годувала своїх обранців, але часто позбавляла їх і шматка службового хліба, і письменник український, навіть такої міри, як напр., Панас Мирний, а згодом і Коцюбинський, мусів заробляти службою, здебільшого нудною й нецікавою, що забірала мало не весь час, виснажувала творчу силу, доводила до отупіння, марнувала творчі замисли. Коли правда, що „служение музам не терпит суеты“, то тим більш не терпить воно суєти службової. На письменницьку роботу лишалась мизерна остача од службових годин,—те, що власне людина повинна б на одпочинок витратити,—і з цих нужден-

них покидьків часу мусіло тоді жити українське письменство... Легко зрозуміти, як це одбивалося на письменстві, не кажучи вже про письменників. Згодом я ще спинюся на тому, яку жертву велику од своєї творчої сили віддав цьому неситому Молохові Коцюбинський, а тепер заким підемо за ним його службовою дорогою, треба кинути оком на ту постать, що являв собою Коцюбинський тоді, на переломі свого життя, вступаючи на справжню свою службу—в письменстві та простягаючи ший в ярмо—у найми по бюрократичних установах.

Безпосередніх даних що-до цього—треба по правді признатись—ми не маємо, але деякий матеріял все-таки можемо знайти в творах Коцюбинського. Надзвичайно скупі власне на автобіографічні риси, тут вони дають нам хоч одну постать, у якій автобіографічний образ не тільки вгадувати можна, але й ствердити це власною письменника вказівкою в його справжній автобіографії. Маю на думці тут постать Тиховича в одному з бесарабського циклу оповіданнів—„Для загального добра“. Одної тяжкої години, переживаючи велику душевну гризоту, серед нічниць—знов, як трохи згодом побачимо, автобіографічна риса,—загадався був Тихович над своїм сучасним і минулим. „Серед тихої, безгучної ночі встають перед нього давні спогади, пригадується життя ціле. Ще з того часу, як він почав ясніше формулювати свої думки, свої бажання—потреба розумної, живої, корисної праці сталася для нього безпремінною умовою життя. Як гарно марилося на шкільній лаві, скільки робилося сміливих, але часом і недосяжних проєктів! А проте пильно вчилося, не вважаючи на боротьбу з важкими умовами життя, на убожество, бо бу-

ла гарна мета, були надії... Проминули гімназіальні літа, збігли непомітно й університетські— прийшла пора здійснити мрії, знайти ту живу, розумну працю. Та ба! Не завжди так складається, як сподівається. Замість живого, корисного діла глузлива доля підсунула переписування в канцелярії якихсь сухих, нікому непотрібних паперів—і то лиш за злидений шматок хліба. Замість живого діла—канцелярщина! Чи варто було стільки вчитися, стільки працювати, щоб змарнувати все у чотирьох стінах, утопити свою здатність у казеннім чорнилі, запорошити живу душу пилом відвічних шпаргалів? Треба було покинути думку про якесь справжнє діло серед свого люду, у рідній країні. Принаймні, на якийсь час покинути. Оттоді саме несподівано трапилась посада в філоксерній комісії“...¹⁾

Поти от нехай буде мови Коцюбинського. Думаю, що коли викинути другорядні, які власне справи не міняють, деталі (гімназія, університет, канцелярія, бо, нагадаємо, Коцюбинський мав дочинення з бурсою, семінарією та приватними лекціями), то матимемо тут справжній образ Коцюбинського на переломі його життя,—тоді, як власне бажання, воля й хіть та збуджене вже літературне покликання тягли його до письменства, блискучі розгортаючи перспективи, а злидні, обов'язки перед родиною, потреба в злидненому тому шматкові—пхали в службове ярмо, всякі перспективи охмарюючи, Коцюбинському було тоді вже під 30 років. Він, видимо, добре усвідомив собі й свої справжні обов'язки, що логічно виникали з колишніх юнацьких мрій, і ті

¹⁾ Коцюбинський М.—По-людському. Оповідання бесарабського життя. Львів, 1900, стор. 134—135.

суворі вимоги, які ставило життя. Вічна колізія, джерело душевних конфліктів, а надто там, де—як у давній Росії—практично панував мудрий закон життя, що „только в государственной службе познаешь истину“, мовляв влучним виразом Кузьми Пруtkова... І на якийсь час життя колізію цю вирішило: „треба було покинути думку про якесь справжнє діло серед свого люду, у рідній країні. Принаймні, на якийсь час покинути. Оттоді саме несподівано трапилась посада в філоксерній комісії“...

VI.

Трапилась не тільки Тиховичеві, а й Коцюбинському. Як згадано вже, року 1892-го, одбувши подорож за кордон до Галичини й надрукувавши там перші свої літературні твори, письменник невблаганною логикою життя був змушений влізти в службове ярмо, піти у найми, до того ж на чужину. А на чужині... ось кілька рядків з поетичного щоденника, опублікованого під час служби Коцюбинського в філоксерній комісії. „Чи знайоме вам,—запитує автор,—те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині? Чи відомий вам такий психичний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?“ („На крилах пісні“) ¹⁾. Цю психичну гризоту не раз певне довелось переживати Коцюбинському в його блуканині, а блукати йому довелось таки

¹⁾ Коцюбинський М.— Поединок і інші оповідання. Львів, 1903, стор. 134.

чимало. Першим етапом службової діяльності Коцюбинського була Одеська філоксерна комісія (до 1895 р.), а потім така ж сама комісія в Криму (до 1897 р.). Філоксерні комісії мали на меті боротьбу з філоксерою, цим страшним ворогом виноградарства, і члени її та службовці одбували переважно мандровану службу, роблячи досліди на виноградниках та справляючи технічну роботу в справі їх обрятування. Обставини служби й саму роботу, дуже часто з великими прикростями та конфліктами з місцевою людиною сполучену, описав сам Коцюбинський у згаданому вже оповіданні „Для загального добра“. Що це справді так, стверджує й сам письменник, посилаючись на це оповідання в автобіографії, і можна думати, що герой його, Тихович, то до якоїсь міри, як я вже згадував, образ самого Коцюбинського і його устами говорить автор. У Бесарабії Коцюбинський працював спершу в центрі, побіля Кишинева та Орґеєва, а потім у південних повітах по-над Прутом і Дунаєм. „Ці краї,—пише про Бесарабію й Крим Коцюбинський,—дали мені дуже багато вражінь і я з приємністю згадую час своєї служби на філоксері, хоч довелось пережити і багато гіркого (див. мое оповідання „Для загального добра“)“¹⁾. Цих вражіннів повно і в перших творах Коцюбинського. Яскраві малюнки побуту молдаван та місцевих українців-„руснаків“ („Пе коптьор“, „Для загального добра“, „Відьма“, „Посол від чорного царя“), деякі специфічні бесарабські типи та колоритні постати („Помстився“), розкішні картини природи, надто наддунайських плавнів („Дорогою ціною“)—лишились незабутніми од тих

¹⁾ Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

вражіннів пам'ятками, як майстерні описи моря („На камені“), гір („У грішний світ“), татарського побуту („В путах шайтана“, „Під мінаретами“) — таких само вражіннів з Криму. Для письменника служба на філоксері безперечно дала й чимало позитивного, розсунувши круг спостереженнів та з цікавими людьми зводячи, нові місця показуючи. Але для людини, а надто чутливої та вразливої, була ця служба невичерпаним джерелом мук непевности, ваганнів, розчарування, зневірря та гризоти. Деякі сторінки з згаданого автобіографічного оповідання повинні увійти до життєпису й самого автора.

Неспокійні, тяжкі ночі переживає alter-ego Коцюбинського, Тихович. На початку своєї служби снував він мрії про живу, корисну діяльність хоч на чужий народ: справа врятування виноградників, а з ними й людности, що з них жила і живилася, здавалась справді грандіозною. Але жива практика ті мрії розбила, сподівання розвіяла марне. Живе діло повернулося кінецькінцем на той самий формалізм та бездушний бюрократизм, що від них тікав Тихович з канцелярій. Філоксерні загани не здужали ні локалізувати пошесть, ні тим більше доцільно з нею боротися. „Ходилося... як у темній хаті, на-помацки. В одному місті на боротьбу видавались усі гроші, в другому філоксера спокійно жерла виноградники. Одною рукою здержувано її в межах, другою — пускано на всі чотирі сторони“. І „кожний зрубаний Тиховичем виноградник накладав вагу на його сумління. Не ставало певности в корисности діла, і ґрунт почав хитатися під ногами в Тиховича“ ¹⁾). Поки що він бачив

¹⁾ Коцюбинський М. — По-людському, стор. 136.

тільки й що-дня в цьому переконувавсь, що те „проблематичне загальне добро“ тільки руйнує до щенту реальних живих людей, які навіть не розбірають справжньої Тиховичевої ролі й платять йому особисто лютою зненавистю. І сам Тихович добре розуміє, що це „не дивниця“, що нічого іншого від молдаван і сподіватись не можна. „Приїздять в село якісь люде, що не знають їх мови, через що не можуть порозумітися з ними, не питаючись йдуть на виноградники, рубають їх, палять... За що? На що? Яким правом? Не звісно. Та й виясни такому молдуванові, темному, неосвіченому, що філоксера, той страшний шкідник винограду, може з часом знищити всі виноградники, хоч тепер не видно ще руйнуючої сили того маленького, а сильного ворога! Він не пійме віри. Виясни господареві, у якого зрубано виноградник, що це зроблено для загального добра, для безпеки сусідніх виноградників од зарази! Чи ж він потішиться таким поясненням? Або обіцяй другим, що ми не пустимо на їх садки філоксери, коли від самого початку існування комісії аж досі не було ще прикладу, щоб вдалося нам цілком очистити від філоксери виноградники в якому небудь селі“¹⁾. Темний люд філоксери не бачить, зате добре бачить, як „докторі“ рубають і палять виноградники, труять землю, нищать саму підпору його животіння,—і вся зненависть та ворожнеча його повертається на цих видимих справців його руїни, а разом закипає й „глуха ненависть до всього, що зветься паном, що має спільність з школою, наукою, з законом“²⁾. Це натурально,

1) Там же, стор. 101.

2) Там же, стор. 141.

але це болить, тяжко дошкуляє. „За віщо, за віщо я мушу терпіти стільки прикростей?— думав він (Тихович, власне Коцюбинський), бігаючи по хаті.— Чи ж я хотів відібрати від них хліб, чи ж я не рятую врешті своєю працею більшости від такої недолі, яка стріла оцього божевільного діда? Чи ж я не віддаю сили своєї для добра оцих молдуван, які платять мені за це ненавистю!.. Боже, за що ж я мушу таке терпіти!“¹⁾ В додачу нема навіть віри в своє діло, в те, що ця руїницька на око робота дасть комусь хоч сховану користь. „Коли б хоч певність, що така офіра потрібна для загального добра, що робиш справді позиточне діло, а не зайву жорстокість. Ба, коли б певність!..“²⁾ В результаті— конфлікт з власним сумлінням, тяжка душевна драма, зневірря до „загального добра“, насіння зненависти в людях, і як живий та незабутній образ її—погроза божевільного мош-Діми, якою кінчається оповідання—ось те, що напевне дала Коцюбинському його служба на філоксері, oprіч доброго, звичайно, матеріялу для літературної праці. Чи ж міг довго терпіти таке цей надто вразливий чоловік?

Певна річ—ні. П'ять років такої служби для людини з психичною та духовою організацією Коцюбинського—це занадто... І от ми бачимо, що р. 1897-го він кидає цікаву, але внутрішню непосильну, може просто саморуїницьку роботу в філоксерній комісії. В автобіографії ми читаємо, що змусила Коцюбинського це зробити „тяжка недуга“—і це звістка невивадкової ваги. Ми не знаємо, на жаль, докладно, яка то була недуга,

1) Там же, стор. 132—133.

2) Там же, стор. 129—130.

але нічниці Тиховича, що про їх згадано на своєму місці, набирають особливого значіння й можуть деякий дати ключ до загадки, коли поставити їх поруч з одним епізодом із згадок Ол. Саліковського. Нічниці ті занадто симптоматичні й грізне кидають світло на все прийдуще життя нашого письменника.

VII.

Автор згадок і Коцюбинський разом, одного часу опинились по-за мурами семинарії й жили в близькому сусідстві на селі, часто протягом років бачились. Родина Коцюбинських терпіла тоді дуже на матеріальні злидні і це, згадує Ол. Саліковський, „певна річ, не могло не одбиватися на чуйному та вразливому юнакові, але гадаю, що не самим цим пояснюється та слабковіть, що мене вражала в йому за ці роки. Певне вже тоді, починала свою згубну роботу недуга, що за багато літ звела його в могилу. Надто виснажували М. М. нічниці, що тяглися по декілька день. Матове, без краплинки крові, обличчя М. М. робилося за цей час майже прозористим. За розмовою з М. М. ми звичайно засижувались до пізніх облягів. Кінець-кінцем я облягався, М. М. не вставав з-за столу, а присунувши лампу, поринав у читання. Прокидаючись уранці, я заставав його в тій самій позі, схиленого над розгорнутою книжкою. Я починав дорікати М. М., казав, що він себе не жалує, доводив, що йому годилося б лягти й присилувати себе на сон, та М. М. запевняв, що таке силування ні на що і це не перша ніч, коли він мимоволі буває невсипу-

шим¹⁾. Хворе серце та нерви мордували вже юнака-Коцюбинського, давалися в знаки найбільш під час сильних душевних зворушень, руйнували виснажений матеріальними злиднями та хроничним мноді недоїданням організм²⁾ і владно вимагали, щоб власник їх іншу взяв собі професію, осівсь принаймні спокійно, на одному місці. До того ж він саме ще й одружився (1896 р.) і того ж вимагали вже й інтереси „домашнього огнища“. І Коцюбинський, однедугувавши, робить спробу вийти з кочового життя бурлацького й сісти твердо на одному місці, щоб жити спокійніше. Забігаючи трохи наперед, скажу тут, що власне й це мало вже помагало: чи то був якийсь органічний дефект в організмі, чи попереднє бідування так його знесило й виснажило безнадійно, але про те, що знаємо з оповідання Ол. Саликовського, в одно й інші говорять свідки. М. Чернявський, що зазнав Коцюбинського на початку його чернігівського, спокійнішого вже життя, з слів самого письменника переказує

1) Саликовській Ал.—Изъ воспоминаній... „Укр. Жизнь“, 1916, кн. IX, стор. 54.

2) До молодого віку Коцюбинського належить кілька епізодів, що характеризують обставини його тодішнього життя. Бували періоди, коли він сидів буквально таки без хліба,—власне більш лежав, щоб „не витратити сили“. Якось раз йому „пощастило“ знайти під час такої голоднечі пакуночок з цукром—і тим цукром він живився декілька день, удаючи, ніби ходить кудись обідати. І оте заживання самого цукру так йому набридлило цукор, що він потім не міг пити солсдкого чаю (М. Чернявський—Червона лілея, стр. 12; М. Могилянський—Епізод з життя М. Коцюбинського, „Промінь“, 1919, ч. 46). Іншим разом Коцюбинський їхав морем в-осени без теплої одежі на чардаку—наслідком був тяжкий ревматизм, так що письменник ходив навіть на милицях (Чернявський—там же, 13). А ревматизм, як відомо, раз-у-раз одбивається на серці, в данному разі й так вже хворому.

таке: „Бувають у мене періоди безсонниць (знов ті самі „нічниці“. С. Є.), важкого пригнічення. Потім помалу нерви мої натягаються, чим далі дужче. Всі чуття мої загострюються. Я роблюсь надзвичайно чутливий, рухливий, веселий, кибітливий. Все дається мені легко. Все приймаю я й почуваю гостро, виразно. Творчість кипить в мені... Але я знаю,—додає він зараз же,—що вже десь близько, близько скупчується хмара. Що слід за цим буде період упадку. Що чорна меланхолія обгорне мене. Що я буду довго й тяжко нездужати, поки потроху знов прийду до норми“¹⁾. Те ж саме почуємо й од другого близького свідка, свідка вже останніх років Коцюбинського. „У-літку 1912 р.,—пише М. Могилянський,—мені довелося зробити подорож до Гуцульщини вкупі з М. М. Три тижні я прожив з ним в гірському селі Криворівні і на власні очі бачив великі страждання письменника через оте „невільне безсоння“... Письменник сливе зовсім не спав“²⁾. Отже через усеньке буквально життя Коцюбинського, од „юних днів, днів весни“ й до самісенької могили, маємо спроможність простежити об'яви тієї страшної недуги, що не давала йому спокійно працювати, поволі точила—мов іржа залізо, або шашіль дерево—його організм, поки таки сточила цілком. Надто встає яскраво оця справа в світлі власних Коцюбинського листів, але до них я ще маю спеціально вернутись.

Перші спроби розв'язатися з кочовим життям бурлаки й осісти в певному місці скінчилися

1) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 13.

2) Могилянський М.—М. М. Коцюбинський. До біографії письменника. Чернігів, 1919, стор. 11.

були для Коцюбинського не дуже щасливо. Покинувши філоксерну комісію, він знайшов був собі службу в Чернігові, в земстві, але, як згадує в автобіографії, „з причин, знов таки незалежних од мене, мусів виїхати звідти до Житомира“¹⁾. Трохи ширше він про цей інцидент розповідає в листі до Гр. Коваленка-Коломацького з 8 травня 1898 р. „В останні часи доля, мов з мішка, сипала на мене всякі лиха: втративши через слабкість посаду, я довго не міг знайти собі служби через непорозуміння з адміністрацією, яка не хотіла мене затвердити на службі в Чернігівському губ. земстві. Я мусів жалітися на губернатора, а поки що подався на Волинь, до Житомира“²⁾. Тут Коцюбинський кілька місяців працював у газеті „Волинь“, правив за фактичного, як можна думати, редактора („вів видання“—сказано в автобіографії), аж поки скінчилося чернігівське непорозуміння чи напасть. Р. 1898-го Коцюбинський переїхав до Чернігова вже на завжди, діставши посаду в статистичному бюро губерніяльного земства,—спершу звичайним статистиком, а потім—десь, певне, коло 1900 р.³⁾—діловодом, нарешті й керовником статистичного бюро. Якийсь час, по від'їзді з Чернігова Вол. Самійленка, Коцюбинський редагував „Земській Сборникъ“,—про це довідуємось як із згадок М. Чернявського⁴⁾, так і з власних листів Коцюбинського до Гнатюка⁵⁾. На земській службі

1) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

2) Коваленко-Коломацький Гр.—В дні журьби і печалі. Київ, 1918, стор. 22.

3) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 1.

4) Там же, стор. 2.

5) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 48.

в Чернігові вибув Коцюбинський аж до половини 1911 р., коли зміг нарешті скинути з себе мулке службове ярмо, щоб цілком віддатися літературі.

Отже письменник ніби знайшов був собі „тихую пристань“, оселився на одному місці й міг віддатися, хоч і не цілком поки що, своїй творчій роботі. Справді чернігівський період у житті Коцюбинського-письменника має надзвичайну вагу. З „надійного“, „велико-надійного“, „талановитого“ молодого письменника виріс він тут на першорядну в нашому письменстві постать, дохопився вершка своєї поетичної сили, зробивсь окрасою рідної літератури, давши їй такі перлини свого натхнення, як „На камені“, „Цвіт яблуні“, згодом „Fata morgana“ „Intermezzo“, „Сон“. Але, щоб зрозуміти цілком і зважити наслідки літературної роботи письменника, треба придивитись уважніше до обставин його життя, а надто треба це сказати про людей організації Коцюбинського.

VIII.

Як же жилося Коцюбинському під час найбільшого розцвіту його хисту, коли людина з творчим огнем скінчила вже свій підготовчий період і може тільки споживати його надбання, подаючи їх у мистецькій оправі? Чи сприяли, а чи, може навпаки, заважали ці обставини буянню творчого духу?

Коли глянути на справу формально, то Коцюбинському жилося в Чернігові може й не зле. Жив з любовою і духово близькою родиною; мав власне обійстя і хоч воно й завдавало чимало турбот та клопоту—виплатити за його він

так і не встиг аж до кінця свого життя—але все ж давало певний притулок та затишний куточок; голодувати й самим випадковим цукром живитися, очевидно, вже не доводилось. Навпаки, М. Чернявський, що близько зазнав Коцюбинського саме на початку його чернігівського життя, зовнішню сторону його подає в досить рожевих фарбах. „Коцюбинський,—пише він,—любив життя і вмів користуватись їм. Жив він у гарному й сприяючому оточенні. Був центром своєї сем'ї, її душею. Багато він давав сем'ї, але й багато мав од неї. Все було пристосовано, щоб таткові, щоб „Мусі“, як взивали його мати й дружина, Віра Іустинівна, було гарно жити, щоб не заважати йому, не турбувати дрібницями, коли він сам не захоче того. Правда, він дуже любив свою сем'ю й інтереси кожного члена її—дорослого й малого—їх горе й радощі, він завжди носив у своїй душі. Але його інтереси, інтереси вищого порядку, як людини вищих здібностей, письменника й поета, свято зберігались сем'єю. Треба дати йому спокій—подбають, щоб спокій йому був. Треба щось купити йому—буде куплене. Треба придбати гарну елегантську одіж, обув, білизну—буде придбано. Утомився „татко“ буденщиною життя чернігівського, нудотою бюрової праці, хоче поїхати кудись з Чернігова—поїде. Чи до Петрограду, чи до Флоренції... Знайдуться й кошти, і безліч делікатного чуття, й чиеїсь саможертви“...¹⁾ Я вмисне навів чималий цей уривок з спогадів людини, що знала обставини Коцюбинського добре, щоб показати, що з поперхового боку життя його—ця основа творчості—склалося ніби сприятливо. Принаймні, оточений

1) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 6.

хорошою родинною атмосферою, зін позбавлений був тих щоденних дрібних турбот, того пороку життєвого, які—коли хмарою осідають на людину—заважають жити, навіть дихати вільно й найчастіше „угашають духа“, на дрібняки мідні його розмінюючи. Коцюбинський, як бачимо, од цього був забезпечений своєю родинною атмосферою. Можна до цього додати ще, що в Чернігові він міг не почувати себе, як досі, самотнім і як українець: була там громадка одностумців (І. Л. Шраг та інші), з якими так само можна було одводити душу в спільних змаганнях і в спільній праці,—і гарні сліди цих громадських стосунків ми теж бачимо на Коцюбинському. Брав він у житті чернігівської української громади досить пильну участь і—це вже я можу посвідчити—бував на початку 900-х років звичайним, разом з І. Л. Шрагом, делегатом од неї на з'їздах Всеукраїнської Організації,—делегатом акуратним, пильним і душею відданим громадській справі. Одно слово, я хочу сказати, що коли, мовляв Достоевський, найперше для кожної людини діло—мати місце, „куди б піти“, то Коцюбинський таке місце безперечно мав: і в родинній атмосфері, і в гуртку одностумців, серед української громади. І проте...

Проте життя його для літературної діяльності, для творчої роботи склалося надзвичайно нещасливо, непродуктивно. Місце „куди б піти“ у його було, але не завжди він міг туди тікати, та—правду сказати—від себе й не втечеш...

Три обставини гальмували роботу письменника: досить утяжлива, марудна, важка і на дух посушлива його служба, стан його здоров'я, хронічно недобрий, і, нарешті, сама його вдача, надзвичайно складна, джерело вічного невдово-

лення й самотности, душевної гризоти та постійної драми. Простежити це можемо на підставі автентичних джерел, переважно листування, надзвичайно цінного, що відомою публіці частиною охоплює як-раз цей час чернігівського життя, від початку 900-х років аж до смерти. Треба додати, що з Коцюбинського був дуже акуратний і пильний кореспондент: він на всі листи відповідав, сам писав часто й докладно, і через те його листи—частина їх: до В. Гнатюка, до М. Могилянського й до дружини надрукована, листи ж до мене маю під руками в оригіналі—дають більш-менш повний образ як зовнішнього його життя, так і внутрішніх переживаннів.

ІХ.

Коли для кожного письменника урядова служба з її машинною одноманітністю, бездушним формалізмом та дрібними вимаганнями, без жадної здебільшого поживи чи то для розуму, чи для серця—річ здебільшого занадто утяжлива; коли вона, виснажуючи людину з тіла і з духа, одбірає у неї мало не весь час і на літературну роботу кидає самі, мовляти б, вимочки таланту; коли вона, таким чином, споживає найкраще—здатність спостерегати життя й на його в свій час і з усім запалом, на який тільки душа здатна, озиватися—то на Коцюбинському та служба одбивалася ще тяжче, вона, можна сказати, жерла його, і де далі, то гірше. Це одбивалося на його й так кволому організмі і викликало ту тяжку фізичну втому, на яку хронічно скаржиться письменник у своїх листах. „Більшу річ пишу, але маю дуже мало вільного часу і багато

клопотів службових, а через те дай Боже, щоб я цього місяця—що кажу! в половині падолиста—скінчив його“¹⁾. „Мов з мішка посипались на мене деякі пригоди—і важкі хвороби в родині, і якісь несподівані бюрові роботи, що не давали мені й дихати, не то писати щось“²⁾. „Останніми часами я так обтяжений всякою службовою роботою, що не маю часу писати... З одного боку, здоровля не служить мені, а з другого—всяка обов'язкова праця гнітить“³⁾. Зазначаючи, що він занедужав і „через те“ має вільніший час—⁴⁾ Коцюбинський якось ширше спиняється на літературних працях своїх та чужих і знов невеселі чуються нотки в його голосі. „Я пишу тепер щось не багато. Моя урядова праця забірає у мене весь час, та ще здоровля не служить, настрою нема“... „Давно вже хочеться мені,—пише він далі,—спробувати своєї сили на чомусь більшому. Хочеться написати роман—та нема часу й сили. Так, коли б спочити хоч кілька місяців, залишити десь далеко свої щоденні клопоти й турботи—то може б чоловік що й зробив. Та про те нічого й думати. Жорстоке життя потребує офір. І навіть та дрібниця, яку робиш—робиться хапаючись і через те не вдовольняє мене. Все виходить бліде, анемічне, не оброблене і тільки дратує. А тим часом читаєш—і бачиш великі зразки великих майстрів слова, бачиш, що можна зробити з тим словом. Знаєте, дорогий добродію, коли я читаю гарного автора (а в мене є любими—як от Гамсун, Шніцлер, Лі,

1) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 29.

2) Там же, стор. 34.

3) Там же, стор. 59.

4) Там же, стор. 62.

Ахо, Гарборг, Від, Стриндберг, Метерлінк)— мені не хочеться писати, бо я знаю, що ніколи не досягну того, що досягли, що зробили ці таланти“¹⁾). Писано це р. 1904-го—коли, як побачимо згодом, Коцюбинський вже знайшов себе і, створивши чимало вже прегарних річей, стояв напередодні своїх шедеврів. Треба уявити собі ту гнітючу силу службових обов'язків, щоб зрозуміти, як могла ці рядки написати рука, що допіру скінчила „На камені“, „Цвіт яблуні“, „Fata morgana“... Але Коцюбинського цей настрій пригнічення ніколи не кидав і де далі проривався все частіше й настирливіше.

„Уклінно прохаю вибачити,—пише він до того самого свого кореспондента в наступному ж листі,—що так рідко писав до Вас, та у мене тепер так мало вільного часу, я такий обтяжений службовою працею, що не маю навіть часу пройтися на свіжій повітрі, через що часто занепадаю на здоровлі. Таке погане маю життя, що й уявити собі не можете. Тут хочеться писати, хочеться якоїсь більш живої та продукційної праці—але годі про це й марити: все забірають службові та інші обов'язки“²⁾). „Ви не знаєте,—знов вертається до цієї теми Коцюбинський в одному з ближчих листів,—як мені важко писати. Умови у мене такі, що я мушу сливе весь вільний час оддавати службовій праці та такій приватній, що дає заробіток, бо у мене велика родина і потрібує грошá, а платню беру невелику та ще хорую. Лікарі кажуть покинути таку працю, більше гуляти, спочивати, а я мушу каменем сидіти. При таких умовах

1) Там же, стор. 63—64.

2) Там же, стор. 65.

займатись ще літературною працею дуже важко“¹⁾. „Проклята бюрова праця вхопила мене у свої тверді лаби так, що чоловік не що-дня має час пройтися годинку, хоч від того залежить здоровля. Все попсувала мені та клята робота—і здоровля, і гумор, і мої літературні заміри, а тут ще мушу заробляти приватно на життя, бо пенсії не стає. Біда та й годі!“²⁾ „Часто буває так,—ще раз озивається на ту ж таки болючу тему Коцюбинський,—що мені мало 24 годин на добу. Накидаюсь на роботу, горю, а здоровля тріщить і сили вичерпуються. Не шкода б було, як би витрачував сили на роботу потрібну для нас, а то марнуюсь тільки на те, щоб було що їсти родині. Але годі, це стара пісня“³⁾. „Як промучусь 5 годин у своєму бюро, то вже ні до чого нездатний. І так мені гірко,—додає письменник,— що й сказати не можу, бо все ж життя моє в літературі“⁴⁾. „Коли ж горе моє,—пише Коцюбинський і до М. Могилянського,—останніми часами слабую, ледве стає енергії і сил на службову роботу, а промучившись 5 годин в бюро, стаю ні до чого не здатним“⁵⁾.

Можна було б без кінця й краю наводити отаких-от скарг та наріканнів самого письменника на службу, що забірала все від його—сили, енергію, здоров'я, добрий настрій, творчі можливости, літературні заміри й перспективи—і не давала натомісць, як зараз побачимо, навіть забезпечення доброго. Але справді годі вже цю „стару пісню“ тягти. Вже й того, що наведено,

1) Там же, стор. 67.

2) Там же, стор. 79.

3) Там же, стор. 125.

4) Там же, стор. 131.

5) „Наше Минуте“, 1918, кн. II, стор. 71.

досить, щоб показати, чим була для Коцюбинського урядова праця й яку тяжку жертву віддав їй і сам письменник, і українське письменство. В Короленковім оповіданні „Въ дурномъ обществѣ“ маємо чудову ілюстрацію до такого становища. Серед руїн, у льоху живуть люде дна, а поміж їми дівчинка, що раз-у-раз кволиться й нарешті вмирає. „Сірий камінь висав з неї життя“—поясняють старші, а автор додає: „щось безформенне, невблаганне, тверде й жорстоке, як камінь, схиялось над маленькою голівкою, рум'янці, полиск очей та жвавність рухів з неї висисаючи“¹⁾. Тим сірим каменем для Коцюбинського була його урядова служба, і робила вона свою руїницьку роботу невпинно, і невблаганно висмоктувала життя з його. Серед сірого каменю жив Коцюбинський і на собі його тягав аж до половини 1911 р., коли Товариство прихильників літератури визначило йому що-річну пенсію в 2000 карб. „Покінчив уже свої справи з земством, вже вільний“,—радісно сповіщає Коцюбинський В. Гнатюка 24-го серпня 1911 р.²⁾ „Вже кілька днів, як я покинув посаду і відчуваю себе краще,—пише він до автора цих рядків. 26-го серпня,—хоча здоровля моє зруйновано вкрай. Але може саме тепер, коли я спокійніший та бадьоріший, вдасться мені дещо зробити“³⁾. Даремна надія! Коцюбинський справді починає більш працювати для письменства, але не на довго вистарчило його: „на волі“ прожив він не сповна два роки, та й з тих мало не рік цілий—

1) Короленко В. Г.—Полное собрание сочинений, вид. Маркса, т. II, стор. 129—130.

2) Коцюбинський М.—Листи до Волод. Гнатюка, стор. 136.

3) Цитую з оригіналу, лист з 26.VIII. 1911.

з 22 липня 1912-го р.¹⁾ аж до фатального великодня р. 1913-го,—буквально таки пролежав у ліжку. „Сірий камінь“ своє зробив:..

Х.

То може той „сірий камінь“ хоч захищав письменника від негод життьових, або—кажучи попросту—давав добре забезпечення матеріальне?

Листи письменника й на це вимовну дадуть відповідь. Працюючи тяжко в земстві, Коцюбинський все ж не стояв матеріально так добре, щоб не носити в собі вічного клопоту про засоби до життя. Література українська тоді ще не оплачувала праці, принаймні до 1905-го року зовсім, а потім дуже скупо та вбого. Мабуть чи не перший Коцюбинського гонорар літературний був од „Кіевской Старини“—по 25 карб. за аркуш. Отже яких 200—300 карб. у цьому виданні Коцюбинський заробив. Коли до цього додати 200 крб., що дістав він за „Оповідання“ (1903) од видавництва „Вік“, якусь дрібницю вже аж за четвертий—бо перші три надруковано без гонорару—томик своїх творів львівського видання, аж по 10 корон за аркуш!²⁾—то оце мабуть і все буде, що заробив літературною працею Коцюбинський до 1905 р., себто за добрих 15 років роботи. По 1905-му році українські видання вже почали платити письменникам гонорар, спершу дуже малий,—та з його мусів задовольнялись і Коцюбинський, і тільки аж, здається,

¹⁾ Могилянський М.—М. М. Коцюбинський стор. 11.

²⁾ Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 83.

вже р. 1908-го редакція „Л.-Н. Вістника“ підбила платню спеціально Коцюбинському до 100 карб. за аркуш. Можна було, правда, підробляти в російській літературі, але Коцюбинський на це не йшов з принципіальних міркувань. „Дістаю листи,—писав він якось р. 1910-го,—од російських письменників, особисто незнайомих мені, які похваляють і запрошують до співробітництва. Амфітеатров пише, що він охоче міститиме навіть по-українськи мої оповідання, аби лиш згодився я писати до його журналу „Современникъ“, який має виходити у Петербурзі з нового року і обіцяє бути найкращим з місячників. Мені не хочеться,—проте додає наш письменник,—залазить у чужу хату, коли є власна“ ¹⁾). Про дуже добрі матеріальні пропозиції Коцюбинському знаємо й з інших джерел, але всі він одкидав рішуче й категорично. „Не тільки,—пише про його один з близьких товаришів у літературній роботі,—не припускав він можливости відібрати в рідного письменства і частину праці та слави своєї, а й самі ті заклики вражали його естетичне і моральне почуття“ ²⁾).

Отже з літератури жити не можна було. Жилося з служби. І от... буквально лемент вчуваємо в листах Коцюбинського, скоро мова зайде про грошові справи. „Голубчику!—пише він до Гнатюка, сподіваючись якоїсь мизерії за четвертий томик своїх оповіданнів,—коли можна вислати мені ремунарацію, то зробіть це ще цього місяця, бо в кінці вересня маю платити до банку.

¹⁾ Там же, стор. 130.

²⁾ Леонтович В.—Естетизм М. М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. V, стор. 203.

Як не заплачу, то з'їдять мене живцем!“¹⁾ Запитуючи незабаром жартома Гнатюка, чи не посадили його, бува „на хліб і воду, на покуту за редакторські гріхи“, Коцюбинський додає: „А мене теж мабуть не мине цюпа, бо банк уже точить на мене зуби, що не плачу довгів, а Ви й не пишете мені, щó таки дирекція Вид. Спілки, чи має мене рятувати, чи ні. Хай би вже знав, чи маю пускатися на дно, чи ще можу ногами дригати. От жарти-жарти, а тим часом справді кепсько приходиться. І не хочеться мені докучати Вам, страх як не хочеться, а мушу, бо пече. Поможіть уже, любий пане Володимире, довести справу до якогось кінця, бо страх як гроші потрібні і то зараз. Тепер тих пару сот рублів для мене дорожчі, ніж другим разом тисяча. Ху, аж душно стало, пишучи про цю неприємну для мене справу“²⁾. „Коло мене круто“³⁾—коротко повідомляє він слідом за цитованим допіру листом, ще раз запитуючи, чи вирішила вже справу з його гонораром дирекція Еидавничої Спілки. „Тепер голий, як турецький святий“⁴⁾,—сповіщає Коцюбинський Гнатюка, пояснюючи, чому не може поїхати з ним у гори. „Сижу без копійки, голий, як турецький святий“⁵⁾,—пише він ще раз, прохаючи вислати

1) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 80. Справа з банком—властиво з банковою позичкою під заставу дому—скінчилася далеко пізніше тим, що порятував Коцюбинського звичайний тоді в таких справах рятівник Василь Ф. Симиренко. Відповідні документи знайдено по його смерті і, звичайно, повернуто спадкоємцям Коцюбинського в самому кінці 1917 року...

2) Там же, стор. 83.

3) Там же, стор. 84.

4) Там же, стор. 90.

5) Там же, стор. 99.

гонорар за надруковане у „Л.-Н. Вістнику“ оповідання. „Доведеться пропадати, — резюмує на решті своє становище Коцюбинський на початку 1908 р.—Служба ледве-ледве дає шматок хліба, а література... Соромно навіть признатися представникові культурної нації“¹⁾. „Хиба поїхати до Криворівні?—мріє якось письменник.—Чому б ні? Рада б душа до раю, та гріхи не пускають: зовсім не маю грошá“²⁾. „Знову біда—нема грошей“³⁾, хоч письменникові конче треба спочинку й сонця. „Хочу попросити авансу... інакше не буде з чим вернутись додому“⁴⁾,—оповіщає Коцюбинський дружину з Капрі й вертається таки на позичені гроші⁵⁾... Одно слово, оті „самі противні“⁶⁾ ба й „подлі“ справи—грошові, про які у Коцюбинського вирвалося було якось: „терпіти їх не можу“⁷⁾,—ці осуружні справи теж хронично долягали письменникові, забірали у його рівновагу душевну й буденним клопотом затроювали життя людині, яка найгірше буденщини боялась і ладна була від неї без вісти втікати. Разом з посушливою службою оці вічні буденні турботи й клопіт творили той матеріяльний фон, на якому мала розгорнутись розкішна квітка Коцюбинського творчости... Ця картка з життєпису Коцюбинського—служба і злидні—дає надто промовистий матеріял до питання, як жили українські письменники, навіть найбільші, навіть такі, що годні були по-

1) Там же, стор. 105.

2) Там же, стор. 108.

3) Там же, стор. 112.

4) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 44.

5) Там же, стор. 47 і 52.

6) „Наше Минуле“, 1918, кн. II, стор. 73.

7) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 47.

чесне заняти місце і в далеко від нашого багатших письменствах. Вона ж багато дечого поясняє і в індивідуальній долі Коцюбинського, — принаймні питання, напр., про його малу продуктивність літературну, яке не раз ставив був і сам письменник, мало не цілком на цьому фоні розв'язується. „Сірий камінь“, оте „щось безформенне, невблаганне, тверде й жорстоке“—своє чинили невпинно.

XI.

Тісно з цією карткою в життєпису Коцюбинського зв'язана і друга, -- про неї я вже згадував був між иншим попереду, але варто тут докладніше спинитися, щоб до'станку вияснити обставини літературної діяльності Коцюбинського. Це—стан здоров'я письменника. Ми вже знаємо, що він був слабовитий зроду, що хворе серце, нерви й періодичні нападиди „нічниць“ мордували його організм ще з часів юнацтва, прочищаючи відповідний для хронічного слабування ґрунт у віці дізрілому. І переглядаючи знов же той багатющий з цього погляду матеріял біографічний, що рясно міститься навіть у надрукованному вже листуванні Коцюбинського, ми побачимо, що ця сумна картка обертається в суцільний „скорбний лист“, який немов автоматично записує „криву“ життєздатності й невпинно проказує дорогу до невблаганного кінця. І тільки сзнайомившись з цим матеріялом, зробиться до краю ясно, чому цей великий талант таку малу розмірно виявляв продуктивність, сам із цього вічну гризоту маючи й жалю завдаючи всім, хто розумів, яка це велика

в нашому письменстві сила, та як вона марнується й переводиться і яку від цього втрату поносить наша культура.

На перший погляд Коцюбинський, може, й не робив вражіння безнадійно хворої людини, принаймні на початку свого чернігівського життя. Не малий на зріст і ніби навіть міцно збудований, стрункий, з трохи тільки похиленою вперед постаттю—він здавався досить кріпкою та дужою людиною. Навіть бліде звичайно, справді аж матове обличчя письменника та його тихий, ніби надбитий чи надщерблений, тембр голосу просто ніби якось пасували до ясної, делікатної, завжди рівної вдачі й не говорили спеціально про якусь лиху, очам не видну хворобу. Що це не моє тільки вражіння, пошлюся тут на М. Чернявського, що близько знав нашого письменника протягом кількох літ як-раз на початку 900-х років. Згадавши про скарги самого Коцюбинського на ті нічниці, що періодично його мордували, д. Чернявський додає: „Такого періоду життя, живучи в Чернігові, я не постерегав. Навпаки, він (Коцюбинський) тоді набірався сили, як молодий дубок. Тоді він багато й легко писав і сам дивувався:—От розписався! Цілий томик оповіданні^в за цей час написав!“¹⁾ І можна думати, що цей період у житті Коцюбинського таки був і справді найспокійніший що-до здоров'я, а вже аж по 1905 році бачимо якийсь крутий зворот на гірше. Принаймні я, довго не бачивши Коцюбинського (з 1903-го, мабуть, року) і стрівшись з ним тільки р. 1906-го—просто аж пізнати не міг у цьому змарнілому, вихудлому, виснаженому, здавалось, до останньої

¹⁾ Чернявський М.—Червона лілея, стор.13—14.

міри чоловікові колишнього Михайла Михайловича. Щось стражденне з'явилося і в кутиках уст і в очах, якесь пригноблення виразно відбивалося з усієї його тепер не похиленої вже тільки, а справді зігнутої постати ¹⁾ Але вражіння раптової якоїсь одміни дістати можна було, тільки довго не бачивши Коцюбинського. Навсправжки ж слабість почалася давно і невпинною ступою йшла вперед, руйнуючи помалу виснажений та до опору нездатний організм письменника. Тепер, на підставі листів його, простежити це легко, і ця операція показує те, чого не знали читачі—скільки витерпів Коцюбинський у своєму дійсно таки стражденному житті.

Відповідаючи на запитання до участі в ювілейному, на честь Левицького-Нечуя, збірнику і згожуючись принципіально на співробітництво, Коцюбинський додає в листі до автора цих рядків: „та вже не знаю, як воно буде, бо я нездужаю на нерви і зараз не можу нічого писати“ ²⁾. „Я почуваю себе вельми погано: нерви“ ³⁾,—додає він незабаром. „Я все слабую і препогано себе

¹⁾ Такого ж само вражіння якоїсь катастрофічної зміни в Коцюбинському зазнала пізніше (р. 1912-го) й В. Чикаленкова. „Коли я вскочила в сальон,—пише вона в своїх згадках про останню з Коцюбинським зустріч на Капрі,—де вже ждав мене Коцюбинський—я остовпіла... Це не був вже той Коцюбинський, якого я знала, яким уявляла собі його—це був привид з деякими його рисами і... я його не пізнала“ (Чикаленко В.—Спогади про Михайла Коцюбинського, „Л.-Н. Вістник“, 1917, кн. II—III, стор. 170). „Страшенну відміну“, що її „не можна змалювати словами“, зазначає в Коцюбинському і М. Могилянський („Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VII—VIII, стор. 53).

²⁾ Цитую з оригіналу, лист з 11 червня 1903 р.

³⁾ Теж, лист з 2 липня 1903 р.

почуваю“¹⁾),—лаконично дописує він трохи згодом. „...Коло мене біда. Здоровля знов таке погане, що нічого не можу писати. Навіть на конкурс „Кіевской Старини“ нічого не написав. Почав та й кинув. Не можу... Коли б мені покращало (та чи покращає вже?) і я зміг би щось написати, то, будьте певні, що вже нікому не дам, тільки Вам“²⁾),—одписує Коцюбинський на записини до участі в ювілейному збірникові на пошану Б. Грінченка. „...Стан мого здоровля такий, що на якусь регулярну роботу надії покладати не можна“³⁾),—знов відповідає він пізніше, коли в Києві мало розпочатися одне літературно політичне видавництво, до якого запрохано і Коцюбинського. „Здоровля моє зруйновано вкрай“⁴⁾),—повідомляє він разом з утішною звісткою, що покинув нарешті службу й збирається тепер більше в літературі працювати. Отже з 1903 р., себто з того часу, коли Коцюбинський здавався ще, як рівняти до пізнішого, ніби здоровим, коли на М. Чернявського він справив був вражіння „молодого дубка“—і тоді вже од його чуємо все одні скарги на лихе здоров'я, що не дає працювати. З листів до В. Гнатюка та до дружини можемо навіть фактично, крок за кроком, простежити, як усякі слабости все більш посідають організм і як борсається в тих лабетах і потроху знесилюється самий дух письменника.

Спершу і в тих листах,—теж десь так з 1903 року—знайдемо самі лаконичні нотатки: „слабую“⁵⁾),

1) Теж, лист з 9 березня 1904 р.

2) Теж, лист з 26 вересня 1905 р.

3) Теж, лист з 4 вересня 1907 р.

4) Теж, лист з 26 серпня 1911 р.

5) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 58.

„здоров'я не служить мені“¹⁾), „сам занедужав“²⁾), „занепадаю на здоров'ї“³⁾ і т. и. Але де далі, тим частіш і вже здебільшого докладніше спиняється Коцюбинський на стані свого здоров'я — звісно, в зв'язку з тими чи іншими літературними планами та замірами. „А коло мене зовсім эле,—пише він р. 1905-го,—знов хорий, знов нерви, а з ними вкупі і шлунок. До того змучений, що нічого писати не можу і це мене гризе найбільше. Не знаю вже, що з собою діяти. А все через перевтому. Мушу працювати годин по 10—12 на добу, а це шкодить. А ще ціла зима передо мною, коли найбільше праці буває“⁴⁾). „Здоров'я маю таке лихе, що мушу сидіти в хаті і найчастіше ж—лежу“⁵⁾). „А я на вакації кис, як кисну і тепер. Усе ледаче здоров'я... Взагалі треба сказати,—пише він 1906 р.,—що теперішній час у нас не сприяє літературній роботі. Вже поминаючи те, що я день біжу, а три дні лежу—вічно почувашся знервованим, напруженим, ціла увага звернена на щось інше, цілком удругий бік. Нема спокою, нема рівноваги“⁶⁾). „Вже тиждень, як лежу в ліжку, застудився дуже і ледве дихаю“. „Я відчуваю себе погано. Не служить здоров'я та й годі“⁷⁾). „Я скриплю“⁸⁾). „Все нездужаю. От і недавно—поковзнувся якомсь, розтяг щось у середині, коло серця, і мало не вмер, а тепер все

1) Там же, стор. 59.

2) Там же, стор. 62.

3) Там же, стор. 65.

4) Там же, стор. 82.

5) Там же, стор. 87.

6) Там же, стор. 92.

7) Там же, стор. 97.

8) Там же, стор. 98.

болить і не можу довго сидіти за столом“¹⁾. „Душа ледве держиться в тілі... Погано, знаєте, зо мною. Треба рятуватися, спочити, полежать в шпиталі або в санаторії, а нема за що. Доведеться пропадати“²⁾. Оці думки про близьку смерть неминучу, видимо, все частіше навідуються до хворого письменника, бо все голосніше брешуть цей мотив у його листах. „Маю надію побачити Вас у 1909 р.—пише він у кінці 1908 р. до Вол. Гнатюка,—як ще буду до того часу живий, бо лікар каже, що щось мені там з серцем не добре“³⁾. „Ледве дихаю“⁴⁾,—пригадується він своєму кореспондентові на початку 1909-го року. „Я сам ледве дихаю“⁵⁾,—ще раз виривається у його гірким жалем у кінці того ж року. „Тепер я вже не тільки постогную, а часом мало не плачу од шаленого болю у грудях та браку вільного віддиху. Як запре дух у грудях, то й кроку ступити не можу, а нерви такі, що кожна дрібниця, напр., якийсь факт в пресі або стаття, робить мене хорим на кілька день“⁶⁾. „Я весь час дуже слабий, сильні сердечні випадки і харькаю кров'ю от уже три тижні“⁷⁾,—коротко сповіщає він М. Могилянського. „Серце все більше і більше псується, астма мучить частіше і взагалі сил небагато“. „Заслаб на запалення олегочної... Хоч кров'ю не плюю більше, але астма мучить

1) Там же, стор. 103.

2) Там же, стор. 105.

3) Там же, стор. 110.

4) Там же, стор. 112.

5) Там же, стор. 118.

6) Там же, стор. 120.

7) „Наше Минуте“, 1918, кн. II, стор. 79. В згадках В. Чикаленкової теж знайдемо звістку, що р. 1912-го на Капрі Коцюбинський „плював кров'ю“,—див. „Л.-Н. Вістник“, 1917, кн. II—III, стор. 174.

мене дуже, часами вмитися не годен без атак астми“¹⁾),—ділиться своїм лихом Коцюбинський з Гнатюком. „Ледве доїхав додому і надобре розхорувався... До цілої моєї біди я мав десь застудити живіт і дістав острый катар шлунка“²⁾). А там пішло вже повільне вмірання, з другої половини 1912 р., коли письменникові не було сили не то ногами пересувати або через хату перейти, а вже і встати навіть, та й лікарі не пускали; коли його на руках зношено на візника і хвилин 10—20 вожено по улиці, щоб хворий бо-дай трохи вхопив був свіжого повітря; коли навіть читати вже через ослаблення й хроничну втому він не може, коли сили вистарчало тільки на коротенькі одноманітні картки, „скупні, як і життя моє“, його образного слова вживаючи³⁾). „От Вам,—пише з розпачу Коцюбинський 24 вересня 1912 р. до В. Гнатюка,—з егоїзмом слабого, опис мого існування. І соромно, і гидко так займатися здоров'ям; та що вдієш, коли мене цілком придушило, не лише тіло, але й дух“⁴⁾). „Пора вже настала,—так починає він 1913 р.—обертатися в дерево або в горох. Що ж—і то добре, шкода тільки гуцульського матеріалу, бо дурно загине“⁵⁾),—так прощається письменник з своїми мріями про нову з гуцульського життя повість. І нарешті—сухий, мов наглий постріл, крик розпачу та безнадії в одному з останніх листів до М. Могилянського: „На острові“ не скінчене“⁶⁾)...

1) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 152—153.

2) Там же, стор. 157.

3) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 57.

4) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 160.

5) Там же, стор. 166.

6) „Наше Минуте“, 1918, II, стор. 85.

Письменник, видимо, замірав, сам бачив це, не творив собі ніяких про те ілюзій і певне таїв у собі страшні муки од свідомости, що вимріяні, викохані та під серцем виношені образи, ще не роженні на світ, але вже зачаті—умірають і умруть разом з ним...

XII.

І жахливу цю свідомість—маємо підстави думати—Коцюбинський носив у собі не тільки останніми свого життя роками. Ось доказ. Року мабуть 1903-го, себто тоді, коли він нам, стороннім людям, здавався ще міцним та дужим, коли він „набрався сили, як молодий дубок“, коли був „повний сили й енергії“¹⁾, як свідчить його близький товариш у роботі—саме тоді він пише свою поезію в прозі—„Утома“. Досі якось не звертано уваги на ці поезії в прозі, яких Коцюбинський лишив нам чотирі, а тим часом це надзвичайно цінне автобіографічне джерело, не з фактичного, річ певна, боку, а так—оскільки всяка лірика буває нехибним покажчиком настроїв та переживаннів автора, його внутрішньої істоти й інтимного світу проявом. „Душа моя втомлена—і навіть той жаль, що почуваю, нагадує лиш усміх, застиглий на обличчі мерця“—таким смутним аж до повної безнадії акордом починає Коцюбинський цю поезію і далі стилем і словами, вартими Еклезіяста своєю силою й вимовністю, малює свій жаль до всього навкруги, бо все по своєму живе, усе „творить своє“, усе „ховає в собі надію життя і дасть нові пагони“.

¹⁾ Чернявський М.—Черзона лілея, ст. 14 і 26

Тоді як я...

Тоді як попіл надій моїх нерухомою хмарою
завис надо мною, тоді як сонце щастя не зжене з
душі тіней, як дзеркало душі моєї померкло, потьма-
рилось, не одбива нічого, тоді як те, що облетіло
і стало голим—не розві'ється знову.

І чому не живу я, вища істота, як те мертве
небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

Не хочу... Втомився¹⁾.

Справді щось од зацькованого звіря вчува-
ється в оцьому жахливому—„не хочу... втомився“...
І це не єдиний момент, коли те інтимне, що хо-
вав художник у душі своїй од усіх, бурхливо
зринало на верх і пробивало міцну кору здер-
жливости. Той самий мотив безмежної втоми
здибаємо і в мистецьких вражіннях „Intermezzo“,
в оцій незрівняній поемі самотної душі, в оцьому
геніяльному сполученні найінтимніших автобіогра-
фичних переживаннів з глибинню світової трак-
товки теми, з свого роду духом космичности,
який вчувається поміж рядків цієї найкращої
з поем притомленого, та все ж живого серця...
Велику носити треба щербину в душі, щоб пе-
симизмом перейти самого навіть автора „Екле-
зіясту“. І тим більше, що Коцюбинський любив
життя, любив ясні барви, живий рух, гомін при-
роди і людини, не тікав од життя, не був ні
аскетом ні містиком. Прагнути життя, усіма тя-
нутися до його фібрами своєї істоти й почувати
разом без спочинку, що носиш у собі нехтування
життя, вічну кригу смерти, що в корені мертвить
його радість—це ж не тільки для філософських
поем трагична тема. В житті трагедія буває
тяжча, а надто для людей типу Коцюбинського.

¹⁾ Коцюбинський М.—З глибини. Оповідання.
Львів, 1909, стор. 4—5.

І щó переживала ця промениста натура, що кохалась у житті й на порозі смерті складала хвалу йому, переживала не моментами, а цілими роками без упину й одпочинку, хронічно, яку надлюдської втоми вагу носила в собі—це збагнути можемо тільки тепер, вчитавшись добре в приступний нам біографічний матеріал.

Вічне, безнадійне слабування, що, мов гробак той, точить тіло, що безупинно про себе нагадує, що самий дух придушє, жужелицею й попелом фізіологічних функцій його закидаючи... Серце, нерви, ядуха (астма), катар шлунку, туберкульоз легенів, хоч про його й сам письменник не знав¹⁾—та це ж жаднісенького здорового органу немає... Не з того треба дивуватись, що мало і рідко писав Коцюбинський, а з того, що він взагалі міг писати і що в його творах так багато світу, сонця, яскравих барв, променистих образів, так багато ясного життя і так рідко-рідко озивається в світовому масштабі ота надлюдська втома. Але разом не треба забувати, щó слабування таки з'їло нам Коцюбинського, бо він і малої може не дав частини того, щó міг дати; а й те, що дав—іншим могло б бути, як би був інший стан його здоров'я. Що це не говориться так собі, а рїогі мовляв, тому докази бачимо знов же в листах письменника.

Я вже цитував одне місце з тих листів, а тепер ще раз його нагадаю. „Давно вже хочеться мені,—писав Коцюбинський до В. Гнатюка,—спробувати свсеї сили на чомусь більшому. Хочеться написати роман—та нема часу й сили. Так, коли б спочити хоч кілька місяців,

¹⁾ Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка. Передмова, стор. 15.

залишити десь далеко свої щоденні клопоти й турботи—то може б чоловік що й зробив. Та проте нічого й думати. Жорстоке життя потребує офір. І навіть та дрібниця, яку робиш—робиться хапаючись і через те не вдовольняє мене. Все виходить бліде, анемічне, необроблене і тільки дратує. А тим часом читаєш—і бачиш великі зразки великих майстрів слова, бачиш, що можна зробити з тим словом. Знаєте, дорогий добродію, коли я читаю гарного автора (а в мене є любими—от як Гамсун, Шніцлер, Лі, Ахо, Гарборг, Від, Стриндберг, Метерлінк)—мені не хочеться писати, бо я знаю, що ніколи не досягну того, що досягли, що зробили ці таланти¹⁾. Це справжні муки слова, яких зазнає великий талант, свідомий своєї сили, але через каторжні обставини тих сил не здатний вживити у відповідних творах. „Хочеться написати роман“—і разом „не хочеться писати“ зовсім... Тут виявились не тільки ті високі вимоги, які—ми це ще побачимо згодом—Коцюбинський завжди ставив до кожного письменника, і до себе насамперед, і через те почував прикре од своїх творів невдоволення. Одбивається в наведених допіру словах—„ніколи не досягну“—ота безпорадність зацькованої слабостями людини, той самий настрій, що сплотив „Утому“, як найвищий ступінь вічно гризущої непевності що-до своєї сили фізичної. „Утома“—звичайно це хвилиний настрій, але в ній одбилась та перманентна й зовсім реальна втома, яка гризла й нищила письменника, не давала йому ні з'осередитися на роботі, ні доконати творчих планів, ані навіть доконане викінчити так, як хотілося. Напр., отой роман, що

1) Там же, стор. 63—64.

про його згадується в наведеному уривкові,—не тільки саму мрію, але й зміст його я чув од Коцюбинського року либонь 1902-го; тема—сучасна газета з типами газетчиків і взагалі до газетної справи причетних людей. Підхід до теми, можна сказати, фізіологічний; газета уявлялась письменникові як живий організм, що живе своїми законами, звичаями, своїм цілком своєрідним життям, незалежним од життя людей, що її творять. Коцюбинський з захватом оповідав деякі сцени й накидав типи з майбутнього романа,—щось на зразок романів Еміля Золя,—і видно було, що і сюжет і навіть деталі вже уклалися в готову форму, яку треба було тільки на папір перенести. І на папір його не перенесено, як не перенесено і останньої—третьої—частини „Fata morgana“¹⁾, як не перенесено й тієї гуцульської повісти, що її любовно виношував у собі Коцюбинський останніми часами й якої схему подає В. Гнатюк²⁾; як не перенесено і багато-багато іншого. „В голові повно, а на папері пусто“, так сформулював був своє становище сам Коцюбинський. Величезної художньої цінності матеріял гине, хоча „так хочеться писати—і навіть маю що писати“³⁾,—скаржиться на свої слабости письменник. Або ще—як пише Коцюбинський, коли вже пише. „Хорий, ледве дихаючи, я мусів сісти за стіл і написав до „Вістника“ оповідання (аркушів на 2) під з. „Дебют“⁴⁾. „Пишу продовження свого оповідання „Fata morgana“—і „не тільки постогную, а мало не плачу

1) Там же, стор. 120.

2) Там же, стор. 23.

3) Там же, стор. 103.

4) Там же, стор. 112.

од шаленого болю у грудях“¹⁾... „Тим часом грішу потрохи, написав одно оповідання і пишу друге, в антрактах звісно, коли серце не заважає. І на що те серце в людині?—філософично запитує письменник. — Мучить по ночах, звалює в ліжку удень і заважає жити. Особливо в останній—додає він—місяць воно розвинуло свою „діяльність“ і мимохіть дивишся назад вже, а не вперед. А там сумно, мало роботи, не багато потіхи“²⁾. „Якась голова в мене не свіжа і все, що я написав, сильно не подобається мені, ще більше, ніж те, що писав вдома“³⁾,—оповіщає письменник свою дружину про написані на Капрі твори („Лист“ і „Подарунок на іменини“). Всі твори останніх літ Коцюбинського, а між їми і такі, як „Intermezzo“ або „Сон“ писано „в антрактах“, писала їх хвора людина, що „не тільки постогнувала“, а може корчилась од лютого болю. Цілком ясно, як цей хронічно-недужий стан письменника одбивався на його творчості. І сам Коцюбинський був добре того свідомий. Торкнувшись якомсь свого літературного надбання, він пише в листі до В. Гнатюка: „Врешті не те мене трівожить, що я так мало написав, а те, що написане не вдовольняє мене, що треба б краще обробляти й виконувати річі, бо важна не кількість, а якість. Багато заважає мені і те, що я слабую“⁴⁾. І сумним сумом брешуть автопідрахунки в іншому знов листі: „І так мені гірко, що й сказати не можу, бо все ж життя мое в літературі. Так мало і так невдатно робив (те-

1) Там же, стор. 120.

2) Там же, стор. 130.

3) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 41.

4) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 146.

пер, як став старший—всі гріхи видніші мені), а тут вже й край“¹⁾. Думаю, що не треба широко пояснити, як працювати людині, що для неї „все життя в літературі“, оте вічне, мов тяжкий у грудях камінь, *memento mori* носючи...

XIII.

Деяку полегкість і в життя Коцюбинського, і для його літературної праці давали подорожі. Подорожуючи, одриваючись од утяжливої, нудної та сухої роботи офіційної, Коцюбинський не тільки спочивав як тілом, так духом, не тільки вертався додому „помолоділий, ніби у квітки прибраний“²⁾, і робився здоровий та бадьоріший. Він любив мандрувати, мав просто психичну до того потребу; він жадними очима впивав у себе нову незнану доти красу й одбивав на чутливій пластинці своєї душі, „як матеріял“. Мабуть щось в крові у Коцюбинського було мандроване й він мало не всю Європу звідав своїми очима. Холодний Петербург і Фінляндія, Бесарабія і Крим, Салоники й Атени, Сицилія й Італія, Швейцарія і Німеччина і рідні наші Карпати—все це любе було нашому письменникові, і у його просто фізична була потреба „повідчиняють вікна, провітрить оселю, викинуть разом з сміттям і тих, що сміять“ і, „пустивши свою душу під чорний пар“, підставляти усього себе сонцю, щоб воно „засмарило душу, як засмарило тіло“, як це чудово виявлено в „Intermezzo“. Кудись проїхатися, не-

¹⁾ Там же, стор. 131.

²⁾ Могилянський М.—М. М. Коцюбинський. Уривки з споминів. „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VII—VIII, стор. 53.

вих набратися вражіннів, „засмалитись“ тілом і душею, бодай у мріях снувати плани все нових і нових подорожів—це чи не єдиною реальною було втіхою Коцюбинському. За-молоду великий слід на душі і творах його лишили Бесарабія та Крим, і не дурно кращі його оповідання того часу присвячені цим сторонам, поширивши, як мовив хтось- із критиків, либонь небіжчик Франко, географічні простори українського письменства. Пізніше ці краї заступлено соняшним Капрі та похмурими, але такими грандіозно-своєрідними українськими Карпатами,—і знов же Коцюбинський звеличав їх у чудових творах. Як там „Помстився“, „Пе коптьор“, „Для загального добра“, „В путах шайтана“, „На камені“—так тут „Сон“, „На острові“, „Тіні забутих предків“. І справді вже оцей невеличкий список показує, чим було подорожування для Коцюбинського.

Вертався він додому раз-у раз здоровий, у всякім разі з кращим самопочуттям. „А мене,—одписує Коцюбинський В. Гнатюкові по спільній подорожі,—хоч дуже втомила подорож і хоч я схуд так, що знайомі не пізнавали, проте почуваю себе свіжішим, бадьорішим і навіть поправляюся“¹⁾. „Літом я спочивав на протязі місяця на селі у Чикаленка, поправився був, придбав щось 6 хунтів і деяку душевну рівновагу“²⁾. „Поки ж що тішуся, що спочинок і пробування на півдні зміцнило мене трохи і я тепер далеко бадьоріший. Хочеться працювати, снуються

1) Там же, стор. 76—77.

2) Там же, стор. 108—109. Мова-тут про с. Кононівку на Полтавщині, а не про Херсонщину, як помилково гадає В. Гнатюк,—див. стор. 12. Порівн. посвяту „Intermezzo“—„Кононівським полям“.

пляни—а це вже добре“¹⁾. Та й не тільки за одпочинок були й сили давали подорожі Коцюбинському і помагали потім якось перебувати своє офіційальне життя—до нової подорожі. Вони постачали йому матеріялу, а разом з тим і дуже потужного стимулу до літературної праці— „хоч в антрактах, звісно, коли серце не заважає“²⁾. Перечитуючи листи письменника до близьких людей, наочно бачимо, як зароджуються ті сюжети або поодинокі образи, що потім чаруватимуть нас у вже викінчених творах, як розгортаються й міцніють мистецькі задуми, як у лабораторії письменника йде та творча робота, що проявляє себе згодом величними наслідками... Ось чудовий опис кримського ландшафту в листах до дружини з 1906 р.³⁾, який можна пізніше знайти, перероблений, у новельці „У грішний світ“. Ось похапцем накидані вражіння з Сицилії та Мессини⁴⁾, що склалися потім на глибоку „Хвалу життю“. Ось ціла низка листів з Криворівні⁵⁾, в яких змальовано поодинокі епізоди й загальний фон, що килимом розкішним розгорнувся в „Тінях забутих предків“. Ось план „написати щось про Капрі—це мають бути дрібнички, вражіння, картинки, сонце, море, природа і трошки людини, яка усе те любить“⁶⁾, або як змодифікував останні слова Коцюбинський у листах до В. Гнатюка та дружини—„і трошки про себе“⁷⁾, бо, мовляв, „грішно дивитись на цей чудесний острів

1) Там же, стор. 125.

2) Там же, стор. 130.

3) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. III, стор. 289—293.

4) Там же, кн. IV—VI, стор. 41—43.

5) Там же, кн. VII—IX, стор. 28—29.

6) „Наше Минуте“, 1918, кн. II, стор. 76.

7) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 146; „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 42.

і нічого не написати про нього". Цей план набрав живої плоти в останніх нарисах Коцюбинського, яких тільки початок з'явився в світ під заголовком „На острові“. І всюди, куди тільки потрапить, Коцюбинський починає „робити записи“, „збирати матеріял“, щоб „вивезти звідти тему якусь“¹⁾, укладати в систему свої вражіння, не спиняючись навіть перед досить, як на хвору людину, важкими експериментами. В Карпатах він не раз робив екскурсії в гори, на полонини²⁾, додивлявся до місцевих забав та звичаїв³⁾; на Капрі справляє свята місцевим звичаєм⁴⁾, ходить по весіллях⁵⁾, зазирає з небезпекою для життя до кратера на Везувії⁶⁾, всюди жадібним шукаючи оком цікавих спостереженнів. На щастя і в Криворівні, й на Капрі був він серед своїх людей (В. Гнатюк, Максим Горькій), і де виборне товариство давало йому не тільки розвагу, але й велику духову втіху через спізнання з людьми, до якого такий був він непереможно охочий, хоча й нарікав іноді на людське товариство, знаходячи, що „для здоровля духа мені часами потрібна самотність“⁷⁾. Сповідуючи якимось В. Гнатюка, що після повороту з Капрі відчуває себе чудово і що хочеться навіть писати, Коцюбинський додає: „До того, признаюся Вам щиро, мене дуже освіжила стріча з людьми і добрі, дорогі для мене заходи що-до

1) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 135.

2) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 28.

3) Там же, стор. 29.

4) Там же, стор. 38—39.

5) Там же, стор. 45—46.

6) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 77.

7) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 37.

підтримання мого здоров'я. Тепліше стає на серці, коли бачиш, що ти не цілком самотній на світі, що є добрі, сердечні люде, які без всякого власного інтересу дбають про тебе“¹⁾). І як показують листи письменника та деякі про його згадки²⁾), Коцюбинський, немов до віри, тягся до оригінальних країв і використовував їх у шкідливо, наливаючись увесь новими враженнями. В усякому разі подорожування дали Коцюбинському силу прожити кілька ще років, а в літературному його надбанні одбилися шедеврами творчості, в яких він цілком вже знайшов себе і на неосяжні обрії розгорнув рямці українського письменства—і то, розуміється, не тільки географічно.

XIV

На фоні цих загальних обставин, що перейшли перед нами, не багато ще маю додати окремих епізодів із життя Коцюбинського тієї доби, коли вже він зайняв був заслужене місце серед діячів українського відродження. Я вже згадував, що Коцюбинський дуже близько стояв до перводжерел українського громадського життя, буди членом нелегальної громади в Чернігові та приїзючи од неї частенько делегатом на з'їзди (так само нелегальні) Всеукраїнської Організації, що відбувалися звичайно в Києві двічі або й тричі на

¹⁾ Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 117.

²⁾ Иткинъ С.—Годовщина. Страничка изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ. „Украинская Жизнь“, 1914, кн. IV; Чикаленко В.—Спогади про М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник“, 1917, кн. II—III.

рік. На початку 900-х років він був звичайним учасником цих з'їздів. Пам'ятаю, що на одному з їх, року либонь 1901-го, відбувся в квартирі Антоновича між ним та другим визначним тоді ще чернігівцем, Борисом Грінченком, надзвичайно цікавий турнір, в якому обидва промовці розгорнули—кожен з свого погляду—цілу програму методів громадської праці на українському ґрунті. Вражіння цей турнір викликав серед присутніх величезне і Є. Х. Чикаленко сформулював його по засіданні словами: „Ну, маємо вже зовсім готових послів до майбутнього українського парламенту“, розуміючи в цьому, що такі промовці зуміють кожну справу на повен зріст поставити. З цього бачимо, що промовляти Коцюбинський міг справді гарно, з захватом, коли зважувався ставати поруч суворої, непохитної логіки Грінченка, безперечно визначного промовці. Але, здається, Коцюбинський не дуже взагалі був охочий до широких публічних виступів, і навіть у тісному колі добре знайомих людей остерегався по-за звичайними розмовами говорити або читати. Сповідуючи свою дружину про товариські читання на Капрі у Горького в господі він додає: „Я своїх річей нікому не читаю, бо ніхто їх не зрозумів би, та й я не люблю, як ти знаєш“¹⁾. З публічних виступів Коцюбинського згадаю тут ще його промову на святі Котляревського в Полтаві 1903-го року,—промові, що була й останньою на тій пам'ятній маніфестації-перегляді українських сил. По його промові далі промовляти по-українському було заборонено і публіка покинула залю під вражінням останнього слова Коцюбинського, хоча безперечно центр події був тоді в забороні самого укра-

1) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 46.

Інського слова, а не в тому чи іншому змісті промови.

Взагалі Коцюбинський, як видно й з попереднього, ніколи не стояв осторонь од громадського руху, завжди ним цікавився й брав у йому широку та близьку участь, надто під ті часи, коли почало було світати в Росії на волю. Події 1905 р. захопили його дуже глибоко, так що він, взагалі до публічних виступів неохочий, починає навіть на громадських зборах виступати з обороною визвольних домаганнів¹⁾. Захоплення це одбивається навіть у листах Коцюбинського, дарма, що мусів він іноді додержувати умовної обережності, звіряючись із своїми думками на зрадливому папері. Сповідуючи 30 червня 1905 р. В. Гнатюка, що подорож за кордон нової надала йому сили й що він поправляється, Коцюбинський додає: „Час у нас, правда, не відповідний до того, вічно нерви напружені. Наприклад, перед кількома днями довелось стояти кілька хвилин перед рушницями козаків, виміреними в публіку, і чекати, що ось-ось ляжеш трупом... Останніх голосних подій в Одесі не буду Вам описувати, бо певне Ви краще знаєте про все з закордонних часописів. Що-до українців, то вони, як поглянути, ніби зовсім завмерли, нічим себе перед людьми не виявляють, хоч непомітно робота йде, підшкурні води течуть“²⁾. „Чекаю тепер,—пише

¹⁾ В одній з тодішніх газет знаходимо дописа з Чернігова про збори 9 січня членів громадської бібліотеки, на яких Коцюбинський мав яскраву промову про цензурні митарства українського слова. Збори одноголосно ухвалили резолюцію промовця про скасування цензури для виданнів усіма мовами. Див. „Наши Дни“, 1905 р., ч. 23.

²⁾ Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 77.

трохи згодом, уже по жовтневому маніфесті, Коцюбинський,—як не знати чого, закону про волю преси, а його як нема, так нема. Та й взагалі,—ширше спиняється на подіях того часу Коцюбинський,—у нас нічого з обіцяних свобод нема. Маємо тільки конституцію на папері, скасовану фактично цілим поступуванням уряду. Нас попросту обдурюють і без глузду грають з вогнем, що обхопив цілу Росію. Ситуація страшно неясна, не знаєш, чим все скінчиться, принаймні у ближчому часі. Боротьба йде вперта, завзята, кожен день висуває якісь нові чинники на історичну арену, революція обхоплює військо, в Севастополі зараз іде справжня війна між військом і військом. У нас скрізь панує така думка, що заким дістанемо спокійне і культурне життя, буде загальне повстання, що змете весь старий політичний лад. Зараз ніяка культурна робота попросту неможлива. Усі, без різниці національності, скуплюють свої сили, щоб звалити спільного ворога“. Видимо, в зв'язку з подіями Коцюбинський мріяв тоді про те, чи не пощастить кинути службу і тому й чекав може, „як не знати чого“, закону про волю преси, щоб цілком віддатися літературі. Але невиразність становища розвіювала оті мрії й він додає в допіру цитованому листі: „Не знаю, коли настане той час, щоб я міг змінити свою теперішню працю на більш відповідну і продукційну“. Подавши кілька новин з літературного та громадського життя, Коцюбинський ще раз вертається до болючої справи, сдзначивши загальне становище короткою, та вимовною формулою: „Ми стоїмо зараз по-за законом“ ¹⁾. „Нам не дають нічого будувати, коли це не в'яз-

¹⁾ Там же, стор. 85—86.

ниця,—характеризує справу Коцюбинський у наступному листі з початку 1906 р.—Темні сили будують нові в'язниці, бо старі переповнені. Ми певно замало ще зруйнували, аби можна було щось творити“¹⁾. „Взагалі,—робить він підсумок подіям 1906 р.,—треба сказати, що теперішній час у нас не сприяє літературній роботі... Вічно почувашся знервованим, напруженим, ціла увага звернена на щось інше, цілком у другий бік. Нема спокою, нема рівноваги“²⁾. Та й не буде,—напевне сказав би, коли б доля судила була йому довше прожити...

27 грудня 1906 р. в Чернігові відкрито місцеву „Просвіту“. Ще перед заснуванням її Коцюбинський дуже турбується й дбає, щоб обставити одкриття як найімпозантніше з національного боку. Він пише до своїх знайомих у Галичині, щоб звідти прийшло як найбільше привітаннів, бо „це мало б вагу для нашої публічності, підняло б духа, додало б охоти до праці“³⁾. Перші загальні збори „Просвіти“ обрали Коцюбинського на голову нового товариства, хоча він і одмагався⁴⁾. Товариство почало було спершу досить жваву роботу і з листування Коцюбинського ми бачимо, що голова його, не вважаючи на хроничне нікольство та звичайно ледаче своє здоров'я, ретельно дбає про його розвиток та роботу—збирає бібліотеку, виступає з цікавим рефератом про Франка (1907 р.), піклується взагалі про те, щоб на добрий поставити шлях товариство. І це не легко було, бо, як скаржиться Коцюбинський В. Гнатюкові, „нікому працювати“

1) Там же, стор. 87.

2) Там же, стор. 92.

3) Там же, стор. 98.

4) Там же, стор. 99.

й через те робота „звалилась усім тягарем на мене та на мою жінку“¹⁾. На жаль, часи надійшли надто вже сутужні і навіть культурно-просвітна робота викликала од переможної реакції, перешкоду за перешкодою²⁾. Запанувала, мовляв, проза життя. „А проза,—пише в одному з своїх листів у кінці 1908 р. Коцюбинський,— дуже нудна і чорна. Губернатор беззаконно викинув мене, мою жінку, Шрага і ще кількох з „Просвіти“ . . . , справи товариства підупали цілком“³⁾... Цим і скінчилися мрії письменника про широку просвітну роботу в обставинах російської дійсности, а вона ж і опріч того давалася в знаки часто і в способах та приводах не перебірала. Не кажу про цензуру, що труїла життя кожному українському письменникові того часу, надто в період перед 1906 м роком, але от дрібний факт. Хтось із-за кордону прислав був Коцюбинському в листах газетні витинки про свято Котляревського. Адресата кличуть на пошту, щоб при йому ті листи переглянути. „Я,—пише Коцюбинський,—протестую, бо у нас нема такого закону, щоб почта мала право одкривати листи. Проте почтмейстер роздер коверту і конфіскував ті нещасні і невинні вирізки, немов щось страшне“⁴⁾. Звісно—дрібниця, але коли дійсність цілу хмару і безупинно таких дрібниць насилає, коли все кругом тільки й закидано таким непотрібним

1) Там же, стор. 106.

2) Про митарства Чернігівської „Просвіти“ докладно писав Черніговець (Ілля Л. Шраг) у статті „Доля Чернігівської „Просвіти“.—„Рада“, 1912, ч. 48. Див. ще „Справоздання Товариства „Просвіти“ у Чернігові за 1907 рік“. Чернігів, 1908.

3) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 110—111.

4) Там же, стор. 60.

порохом, то дихати стає нічим і життя обертається в суцільний смітник. Як побачимо на своїм місці, Коцюбинський надто відчував потужну силу цих дрібниць, і тому може й виступав таким ворогом „смітників життя“ у своїх творах.

XV.

Духове обличчя письменника, його вдача так само на творчості одбиваються, як і обставини окוליшнього життя, хоча й виробляються може, кінець-кінцем, під їх впливом, під потужним тиском того, мовляв, осередку та обставин. Основні риси Коцюбинського вдачі видко вже й з попередніх сторінок і додати лишається небагато.

Усі, хто знав Коцюбинського в щоденному житті, майже однаковий дають образ його духової постати. Була це надзвичайно вразливої та чулої вдачі людина, делікатна, лагідна, високою посадаючи мірою те почуття такту, толеранції й здержливості та коректності, що нехибну становить ознаку високої культури. На всенській його зверхності й поведінні—од убрання й манер до способу розмови—лежала печатка того духового аристократизму, що кидалася найперше в вічі всім, хто з ним здибався. Не дурно, як свідчить Ол. Саліковський, таким контрастом одбивала постать Михайлика Коцюбинського ще в бурсі, серед „брусватих хлопчаків, що повиростали на сільському просторі, в демократичних обставинах попівських і дяківських родин“¹⁾. Не дурно й по-

¹⁾ Саліковській Ал.—Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ. „Украинская Жизнь“, 1916, кн. IX, стор. 52.

тім він своє життя укладав так, що, як свідчить Чернявський, його тозариші-службовці тільки дивувались і „не раз закидали йому аристократизмом“ ¹⁾. „Втім, як зодягався, носив бриля, в ритмі усіх рухів“ завважив і М. Могилянський „щось од тієї *elegantiae*, яку важко змалювати, але яка невпіймано (*sic!*) відчувається“ ²⁾. Але це може й держало від його людей на певній дистанції. Він завжди чужим був серед буденних обставин, сам стояв од них осторонь і до себе не зближав нікого. Він не мав ворогів, але не мав певне і друзів. Надзвичайно складної вдачі людина, не любив Коцюбинський пускати кого-будь до себе в душу і тому, зо всіма добрим будши, власне близьких інтимно людей не мав зсвсім. Самотня це людина. І як усі самотні люде—з великим нахилом до егоцентризму. Найближче з усіх, хто писав про Коцюбинського, зайшов до цієї риси небіжчика М. Чернявський.

„Він,—пише про Коцюбинського цей його товариш і близький таки приятель,—мало з ким зближався до меж інтимности. До такого зближення приводила його тільки спільність духових і артистичних інтересів. Хоч і тут,—додає М. Чернявський,—був обведений неначе якимсь магичним колом, десь дуже близько коло самого центру, біля тієї абстрактної субстанції, що вважаємо її за власне я“ ³⁾. І цього зазнав Чернявський на собі, бо і йому не пощастило те магичне коло переступити. Живучи роками в одному місті й мало не що-дня здибаючись, М. Чернявський все ж не може сказати, що „заглянув у глиб

¹⁾ Чернявський М.—Червона лілея, стор. 7.

²⁾ Могилянський М.—М. М. Коцюбинський. „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VII—VIII, стор. 51.

³⁾ Чернявський М.—Червона лілея, стор. 7.

душі Коцюбинського, до самого дна, що вияснив собі всі таємниці її. А дивився я,—підкреслює автор споминів,—уважно. Дивився обережно¹⁾. „По давньому милий і делікатний, М. М. став разом з тим ніби ще більш здержливим“²⁾,—говорить про свої зустрічі з Коцюбинським товариш його дитячих та юнацьких літ. Як я вже згадував, ні з ким із своїх приятелів—ні з Чернявським, ні з Гнатюком—не був Коцюбинський до краю щирий і навіть у фактах околицьнього життя або не договорював або обмежувався невиразними натяками. І це може та риса, що домінує в духовому обличчі Коцюбинського.

Маємо серед його поезій у прозі чудовий самоаналіз цієї риси—„Самотний“. „Я слухаю співи, яких ніхто не чує: то співає моя душа. Завжди і всюди чую її любий приспів:—А ти самотний!“ Ніхто не заглушить того співу. Кругом люде, життя, простягаються дружні руки для щирого стискання, чуже горе заявляє своє право на спочуття, кохання бунтовливо опановує істоту—але й тоді навіть... „і тоді навіть чорним клубком котиться в грудях моїх болісний і гордий поклик:—А я.. самотний“³⁾. Це „як вічне прокляття“ для Коцюбинського, та разом і „реквієм душі“: воно і тяжить, і дає осолоду, і дозволяє навіть трохи своєю самотністю пококетувати перед людьми. Може таки й було трохи цього, коли Коцюбинський сам поясняв так основну своєї вдачі рису М. Чернявському. „Я себе почуваю,—казав він,—самотним. Зовсім, зовсім самотним!.. Щоб я не робив, про що б я не ду-

1) Там же, стор. 10.

2) Саликовській А. л.—Изъ воспоминаній...„Укр. Жизнь“, 1916, IX, 57.

3) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 5—6.

мав, з ким би не був—я скрізь самотний... Як тільки може бути самотною людина“¹⁾). І М. Чернявський, дарма, що не зазирнув до самого дна душі Коцюбинському, зрозумів його все ж добре і подає в своїх часто вже цитованих згадках чимало дрібненьких фактів і подій, які цю рису й від неї народжені ілюструють вимовно. Як слабкість фізичну, так нерозлучно носив у своїх грудях Коцюбинський і почуття самотности, що й обводило круг його те магичне коло, за яке вхід був невірний. Тільки що коли перша тільки виснажувала й руйнувала його, то друге опріч мук, осамотненій людині звичайних, давало й де-що для його творчости сприятливе.

Самотні з природи люде завжди бувають коли не егоїстами то еготистами, скрізь і по всяк час себе. свою особу, свої вподобання ставлючи в центрі життя. Щось таке було безперечно й з Коцюбинським. Він любив життя, його радощі і втіхи, любив природу, розумів і відчував її, ясно й променисто дивився на божий світ—але він не приймав його таким, як він був, а ставив свої до його вимагання. Коцюбинський повинен був стояти раз-у-раз у центрі всього і для себе творив він свій світ—кращий чи гірший, але в усякому разі свій, власний, оригінальний. І в тому світі він панував неподільно. Кругом—базар, суєта, стогін, смерть близьких, громи, людські пристрасти, боротьба, краса і погань життя сплітається в вигадливих мережках—а він „болісний і гордий“, раз-у-раз самотний і раз-у-раз трохи осторонь, стоїть і жадібними вбірає усе те очима—„як матеріял“, що дасть потім йому, художникові, спромогу инший світ ство-

1) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 8.

рити, світ витонченої краси, високого ідеалу, небуденних переживаннів, глибокої проникливости в людську душу. Люблячи життя, він проте не міг до його приліпитись, як ненавидючи усе темне, всяку містику, не міг разом позбутися потреби молитися, навіть у найзвичайнісенькому розумінні цього слова ¹⁾. Тут була може суперечність у його вдачі, а може й не було її. Може й тут він був тільки тим, яким почував себе скрізь і завжди—самотним, вічним аналітиком, що жадібно п'є барви і згуки околишніх вражіннів та власних переживаннів і все записує на вразливій пластинці своєї душі—„як матеріял“, з якого новий має колись світ народитись. І може тому так, як ніхто з наших письменників, відчував він і красу та разом і погань життя й провадив з останньою смертельну боротьбу—що був самотним, що стояв раз-у-раз трохи ніби осторонь і очима спостерегача споглядав на події, що пересувалися поуз його. Вони силкувались захопити його, затягти у свій шум, закрити, а він—„болісний і гордий“—непорушно стояв на своїй центральній позиції й цікавим оком спостерегав їх. Та й не тільки їх—себе самого. Проф. М. Грушевський переказує надзвичайно характерний факт. Лежучи в клініці, майже навірущий, не раз Коцюбинський ділився з ним під час одвідин своїми здобутками—з психології людського вмінання. „Образ людини, що серед сонного шпиталю в тиші ночі бореться з своєю агонією, не маючи коло себе ніякої спочутливої душі, нікого взагалі, крім смертельно

¹⁾ ... „Треба ж умитися, зробити туалет, поснідати, помолитися“—пише Коцюбинський про своє життя в клініці до дружини,—див. „Л.-Н. Вістник“. 1919, кн. VII—IX, стор. 61.

втомленої, роздражненої доглядачки, і допитується у неї що хвиля про годину, інстинктивно стараючися протягнути своє життя до перших проблисків пізнього зимового дня — робив в його передачі сильне вражіння“¹⁾). І тим дужче, певна річ, що з власних переживаннів той образ складався, що на собі самому спостережав Коцюбинський ті риси людського завмірання, а це він міг робити через те, що його вдача самотного, над життям поставленого аналігика тому дуже сприяла. Сприяла взагалі творчості, навіть серед клінічних обставин, в атмосфері вмірання, під грізним рефреном—*emento mori*. Вона заострила надзвичайно його вразливість, вона подавала йому квінт есенцію життя, виборне коло вражіннів, і з цього художник творив свій власний світ. Але французьке прислів'я каже, що самотність—річ дуже гарна, та тільки тоді гарна, як єсть кому про це сказати. І Коцюбинський знайшов, кому сказати. Знайшов і як сказати.

З цим переходимо од Коцюбинського-людини до Коцюбинського-письменника, од життя його, що урвалося в 25 хвилин на третю 12(25) квітня 1913 року, до творчості, якої ясні паруси сягають і в нашу глупу ніч, отже не урвалися, являючи чудовий приклад дійсно непропашої сили...

¹⁾ Грушевський М.—Сумний Великдень. „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн V, стор. 195.

II. ДОРОГОЮ ШУКАННЯ.

I.

Бувають письменники, що відразу, з найпершими ж своїми творами, знаходять себе, своє правдиве призначення й шлях і дальша їх путь— то просто лінія аж до апогею творчости. Такою була у нас Леся Українка, що почала свою літературну діяльність років за шість перед Коцюбинським, а скінчила мало не разом, принаймні одного року. Коцюбинський до таких письменників не належав. Навпаки, його творча путь пролягала серед трівог та болів шукання і йшла зигзагами. З добрий десяток минуло літ, поки письменник знайшов себе, кидаючись до того часу то в той, то в инший бік, тому чи иншому впливу підлягаючи. І коли, нарешті, вийшов на свій власний шлях, за ним були вже довгі роки досвіду, упертої над собою праці та шукання.

З автобіографії Коцюбинського довідуємось, що він „рано почав пробувати сили на полі літератури“¹⁾. Те ж таки автентичне джерело та змістовні згадки Ол. Саліковського подають нам і деякі епізоди тієї ще дитячої та юнацької творчости у майбутнього визначного письменника. Та

1) Цитую з оригіналу.—див. у додатку.

коли полишимо ці, ближче нам невідомі й цікаві тепер тільки як симптом нахилів до письменства, спроби—то вперше ім'я Коцюбинського в літературі з'являється аж 1890 року, себто таки пізенько. Коцюбинському було тоді вже 26 років,—такий вік, коли людина в головному вже склалася, коли напрям та нахили вже позначилися: чимало буває письменників, що в такому віці вже й кінчають свою творчу путь. Через те може у Коцюбинського спадщині й знаходимо так мало того, що не властиве було його хистові—кілька віршиків, кілька дитячих оповідань, дві-три популярні статійки. Року 1892 го в „Правді“ з'являється повість „На віру“, і це було справжнім дебютом Коцюбинського в нинішній літературі. Повість не пройшла непомітно серед того поточного баласту, що рік-у-рік затоплює періодичні видання і там здебільшого на-віки й пропадає. Молодого письменника одразу завважила публіка; критика—хоч не спинялася на йому детально—але якось також одразу, *tacito consensu*, визнала за ним не аби-який до літератури хист і поставила в ряд надійних сил рідного письменства. Друкуючи „На віру“, редакція „Правди“ додала й од себе „слівце“, а в йому звертає увагу читачів на повість, підкреслюючи—правда, з наївним таки, нігде правди діти, моралізуванням—реалізм сумного малювання у „молодого талановитого письменника п. Коцюбинського з Волинської (?) України“¹⁾. Мало не єдиний тоді у нас справжній знавець письменства й глибокий критик літературний, Ів. Франко, також завважив першу спробу Коцюбинського в справжній літературі і зга-

1) „Правда“, 1892, серпень, стор. 449.

дав про його в своєму огляді літературної продукції на Україні за 1892 р. „серед самого наймолодшого і найрухливішого покоління укр. письменників“, поруч Самійленка, з одного боку, та Лесі Українки з другого,—правда, з незрозумілою тепер, але на ті часи—гострих літературних рахунків—досить звичайною і таємно може ущіпливою увагою: „пише головно (!) в „Правді“¹⁾. Таким чином, хоч докладної оцінки діждався Коцюбинський геть вже пізніше—зперше, можна сказати, аж у праці Л. Старицької-Черняхівської 1906 р.,—то помічено його й одзначено одразу. З 1894-го року Коцюбинський відає себе вже самій-но розповідній, повістевій літературі; оповідання, новела становляться єдиною формою, що в ній виступає він перед публікою, і згадки про Сембратовича, одна рецензія та реферат про Франка—до речі, за життя автора навіть і не друкований²⁾—лишаються випадковими екскурсами в цілком непритаманну Коцюбинському сферу. Через те може лишилися тільки в сфері замірів такі плани Коцюбинського, як написати книжечку про Гарибальді³⁾ або дати літературний портрет популярної тоді постати І. Л. Щрага⁴⁾

1) „Зоря“, 1893, ч. I, стор. 17.

2) Мабуть ця праця була виразом того піетету, що мав до Франка Коцюбинський. Ось що він писав якось до В. Гнатюка: „Стаття Франка незвичайно подобалась мені. Я просто подивляю розум та талант того чоловіка... Дай йому Боже здоровля тому Франкові! Я незвичайно люблю і поважаю оту світлу людину“ („Листи до Вол. Гнатюка“, стор. 80). А звістка про недугу Франка його „зовсім прибила“ (Там же, стор. 107).

3) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 43.

4) Це обіцяв був зробити Коцюбинський р. 1906-го для „Громадської Думки“ й про деталі задуманої роботи розмовляв зо мною.

Коцюбинський був і лишився переважно новелістом і що-до форми своїх творів, то він знайшов себе, можна сказати, одразу. Так само відразу—і це характерна у літературній діяльності Коцюбинського деталь—виступив він під власним ім'ям, ні разу не криючись під псевдонімом—річ у нас тоді також, можна сказати, нечувана. Правда, мабуть не без деякого вагання це сталось, бо ще в м. липні 1892 р. редакція „Правди“ поміж иншим до друку прийнятим літературним матеріалом називає „На віру“—повідь Захара Козуба¹⁾, але в серпні та повість з'являється таки за власним Коцюбинського підписом. „Захар Козуб“ умер не народившись і належить частково так само до літературних планів Коцюбинського, як і ненаписана брошура про Гарибальді або портрет Шрага. Мабуть не в натурі Коцюбинського було ховатись за псевдонімом, і тут він теж одразу знайшов себе.

Та зовсім инакше справа стоїть, коли ми обернемося до літературних способів, до манери письма, нарешті; до змісту молодого письменника. Тут чимало йому попошукати довелось, навіть поблукати, поки він впіймав правдиве своє призначення й знайшов себе вже безповоротно. Цією дорогою шуканнів ми й спробуємо перейти тепер разом з Коцюбинським.

II.

З якими впливами увійшов Коцюбинський у письменство? Що в письменстві тягло його до

¹⁾ Від видавництва „Правди“, „Правда“, 1892, липень, на обгортці, остання сторінка.

себе й захоплювало як читача—вважаючи звісно, що воно лишало на йому свій вплив і як на письменникові? Инакше кажучи, які були улюблені у Коцюбинського автори?

На ці питання щоб відповісти, маємо досить матеріялу. В автобіографії, як знаряддя своєї свідомости національної для юнацького періоду в своєму житті, називає Коцюбинський Маркові-Вовчкові оповідання та Шевченкового „Кобзаря“ У тій же таки автобіографії для пізнішого (1902 р.) часу він пише, що на вироблення його літературного смаку „мали вплив найбільше письменники європейські: Золя, Стриндберг, Арне Гарборг, Кнут Гамсун, Від, А. Шніцлер, Верга і др.“¹⁾ Більшість цих письменників, як „любимих“, називає Коцюбинський і р. 1904-го в листі до Вол. Гнатюка, виключивши з них тільки Золя та Верга й Лі, Ахо та Метерлінка додавши²⁾ Ол. Саліковський переказує, що один був час, замолоду, коли Коцюбинський дуже кохався в творах Гейне та Захер-Мазоха і наділяв ними й автора згадок³⁾. Отже маємо для першого принаймні періоду творчости Коцюбинського досить докладний список авторів, що справляли більше чи менше на його вражіння й діяли на вироблення літературного його смаку. Звичайно, що цей вплив мабуть мінявся, в один час був більший од одного автора, в другий—од другого, та й самих авторів склад не скам'янів був: або приходили до його нові або одпадав дехто з попередніх: проте все ж таки, на підставі власних

¹⁾ Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

²⁾ Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 64.

³⁾ Саліковській Ал.—Изъ воспоминаній... „Украинская Жизнь“, 1916, кн. IX, стор. 55.

посвідчень Коцюбинського виходило б так, ніби переважний вплив треба б поставити на рахунок західно-європейським письменникам у досить таки сорокатуму складі, де здибаємо і справді потужних титанів слова, і поруч таких середніх письменників, як Густав Від або Верга. Згодом ми це посвідчення ще раз і на творах самого письменника перевіримо, а поки що зазначу тільки, що його треба приймати з певними обмеженнями, з одного боку, і з чималими додатками, з другого. Бо коли не всіх перелічених письменників знайдемо виразні сліди на творчості Коцюбинського, то, з другого боку, безперечно, що Коцюбинський не всіх назвав письменників, яких вплив одбивав у своїй творчості. Більше: не назвав як-раз саме тих, яких вплив дуже виразно відбився на йому, найбільш позначився на його літературній манері. Ба ще більше — не назвав він українських письменників у першу чергу і далі декого з російських.

Як зазначено вже було, творча путь Коцюбинського була трудна, письменник не зразу знайшов був себе, не зразу на свою власну стежку натрапив і свою позицію в письменстві опанував. Писав він взагалі не багато, не часто про себе нагадував читачам, видимо кожную свою нову річ пильно обробляючи. Він немов і сам почував ту свою самотність у літературі, що „болісним і гордим покликом“ прорвалася була вже геть пізніше. І на початку своєї літературної діяльності Коцюбинський немов шукав того звичайного тоді українського читача, запобігав його уваги, силкувавсь вийти на люде, принатурюючи себе до того загального тону, що панував тоді в українському письменстві. Який же був той тон?

На початку 90-х років, коли вийшов на літературну арену Коцюбинський, у нас ще цілком і неподільно панувала та етнографічно-реалістична манера, якої найкращими заступниками були Нечуй-Левицький та Мирний Панас,—а надто перший, більш серед української громади взагалі відомий і популярний. Саме в другій половині 80-х років виходять у Києві кращі з його оповіданнів—„Кайдашева сім'я“, „Рибалка Панас Круть“, невмірущі „Баби“, „Дві московки“ і разом з виданими попереду „Бурлачкою“ та „Миколю Джерею“ складаються в досить помітну суму й яскравий дають образ літературний авторові. Був він саме в повному розцвіті свого таланту і ще не надрукував тоді повісти „Не той став“, що так виразно позначила втому й занепад творчої сили та й про самого автора викликала була увагу, що й він „не той став“. Натурально, що молоді наші письменники, які допіру ставили перші-но кроки на полі українського письменства, підпадають під потужний вплив яскравого таланту Нечуєвого, засвоюють його літературну манеру, а надто в творах з народнього життя, яких невмірущі зразки подав саме Левицький.

III.

Не втік цього впливу, хоч і не признається за його, бо може й сам не був того свідомий — і наш письменник. Коцюбинський свою літературну діяльність починає під виразним до прозорости впливом етнографічно-реалістичної манери і так ї добре засвоює, що подекуди навіть у дрібницях, аж до поодиноких виразів, можна по-

мітити наслідування повістям та оповіданням Левицького, їх манері, навіть стилю їхньому, про загальну композицію вже й не згадуючи. Ось декілька прикладів.

Другого дня сонце стояло вже на вечірньому прузі, коли Мотря з Сохвією увіходила в Семенів двір. Рябий пес з кудлатим хвостом кинувся на них та аж до землі присідав, гавкаючи. Семен рубав дрова коло повітки. Він відборонив гостей від Рябка і завів до хати. Мотря дивилась на поколені, пооббивані жовті стіни. „От-то здулася глина, неначе художина обпившись“, думала вона. „Треба буде геть пообвалювати та накидати свіжою глиною“... Долівка в хаті була чорна, з ямами, стеля покололась. В хаті було чорно, як в димарі. Чорна постіль зібгана лежала на полу. Купчаки за образами та хрести з ласкавцю були аж чорні від пилу. „Ой, буде муки на мої руки!“ подумала Мотря, але вона хоч би й зараз залюбки завдала тую муку своїм рукам, аби звити собі затишненьке, чепурненьке кубелечко („На віру“)¹⁾.

Перед ним на ослоні сиділа його колишня мрія, свіжа та гарна, як квітка. Гнатові здалося, що йому приснився гарний сон („На віру“)²⁾.

Сонце стояло серед неба і страшенне пекло. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря, неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком. Хвилі світла лились з неба і чорні тіні десь почезли, неначе соняшне сяйво загнало їх у землю. Гаряче світло грало на запеченому, бронзовому виду Олександри, обливало темні бронзові руки, блищало в тонесеньких золотих волосинках, якими поросли ті кремезні руки. Два рядки білих зубів блищали на сонці, як дві низки добірних перлів, чорні очі лиснились, як два агати. В червоній хустці, в червоній спідниці та білій сорочці, рясно вишиваній „козаками“, Олександра здавалась велетом, квіткою, створінням тропічної природи. Золоте сонце пестило її, мов любе дитя гарячого півдня („На віру“)³⁾.

¹⁾ Коцюбинський М.—В путях шайтана, Львів, 1899, стор. 61—62.

²⁾ Там же, стор. 71.

³⁾ Там же, стор. 81.

Я не сон розкажую і не дороги питаю, а тебе вірно кохаю. Я сьогодні прийду в ваш садок. Виходь... („На віру“) ¹⁾.

Палкої поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитися буденним життям, запрягтись до щоденної важкої праці. Вона чула, що опріч робочої сили єсть у неї ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до іншого, кращого життя, виливалось у пісні, жартах, дотепі... Олександра кинула все лоском у хаті і побігла на буряки („На віру“) ²⁾.

Можна б майже без кінця наводити прикладів, але досить мабуть і цих, щоб показати, що під ними не посоромився б своє ім'я підписати батько нашої етнографічно-реальної повісти, Нечуй-Левицький. Та сама манера, той же самісенський стиль—то стисло-лаконичний у фактичному оповіданні, то розтягло-солодковатий у описах; ота ряснота порівнаннів, оті образи, що трохи екзотикою тхнуть, навіть ті ж самісенські улюблені вирази, як „на вечірньому прюзі“, „його колишня мрія“, „палкої поетичної вдачі“ і т. и. Не кажу вже про зміст, про ситуації, типи, характеристики. Так, чимало сторінок з повісти „На віру“, особливо сценки на буряках, нагадують Нечуєву „Бурлачку“, а Олександру з повісти Коцюбинського в значній мірі можна вважати за новішу копію з бурлачки Василяни—аж до красномовної заяви: „краще мені бурлакувати, ніж свою силу, свій - вік молодий звести, працюючи на чужих дітей“ ³⁾). Всеньке оповідання „Дорогою ціною“ збудовано по типу „Миколи Джері“; а на закінченні старий Остап дає ніби точнісеньку репродукцію з свого старшого зразка, про давні пригоди оповідаючи. Найвиразніше, як

¹⁾ Там же, стор. 83.

²⁾ Там же, стор. 84.

³⁾ Там же, стор. 91.

зазначено, ця залежність Коцюбинського від Левицького одбилася в першій його повісти „На віру“, але більш-менш озивається у всіх творах, протягом 90-х років написаних: і в „Ціпов'язі“, і в пізніших „Для загального добра“ та „Дорогою ціною“ і навіть у суто-бесарабських оповіданнях, як „Пе-коптьор“, „Відьма“ і ин. Оригінальний побут—правда, в Левицького знайдемо навіть де-що й з молдаванського життя, напр., хоча б ту ж таки „Чортячу спокусу“—вкладається у Коцюбинського в рямці, зачеркнені ще у Левицького, і добре нам знайомі способи цього письменника, його манера, його техника визирають із самостійно схопленого та передуманого спостереження.

Менше виявив залежності Коцюбинський од інших українських письменників, але й тут можна цікаві побачити наслідки тієї роботи, що її молодий художник переводив невпинно над собою. По Левицькому йде зараз Панас Мирний, що впливав не так, правда, зовнішнім способом, що-до літературної техніки та стилю, як ідеологічно, що-до змісту. В „Ціпов'язі“, напр., знайдемо чимало думок про нерівність, про правду, про поділ на стани, про розгорожування на „моє“ і „твое“, мрії про обладування землею („хай панам гроші, а нам земля“) ¹⁾—які були улюбленими у Мирного мотивами й які не хто, як він уперше твердо й виразно в нашому письменстві поставив і рельєфними накреслив образами та рисами. Сама вдача отого „ціпов'яза“, його безупинне за правдою побивання немов копіює молодого Чіпку з романа Мирного „Хиба ревуть воли, як ясла повні“, а колізія поміж братами в тому ж

¹⁾ Там же, стор. 129.

таки оповіданні Коцюбинського дуже нагадує Карпенка-Карого „Розумний і дурень“ аж до деяких побутових подробиць та навіть і виразів („дурний впустив з рук—розумний підняв; дурний дає—розумний бере“) ¹⁾. Дідові оповідання про гайдамаччину в оповіданні „Дорогою ціною“ та вплив їх на Остапа безперечно навіяні класичним уступом з Шевченківських „Гайдамак“— „Столітнії очі мов зорі сіяли“... Епізод Семен—Мотря в повісті „На віру“ нагадує оповідання з українського життя Гн. Потапенка „Ради хозяйства“, в манері старших наших белетристів написане. І так далі—можна сказати, щоб не затягувати занадто з питанням про впливи на Коцюбинського, бо прикладів таких можна б іще помножити.

IV.

Такі-от були ті літературні впливи, що їх зазнав Коцюбинський на початку своєї літературної діяльності. Загалом беручи, впливи були добрі, але тільки не на Коцюбинського, і він сміливо міг би проказати за Шевченком: „теплий кожух, тільки, шкода, не на мене шитий“. Манера Левицького з її описовою деталізацією, з її позверховим побутом та самими зоровими, скажу так, вражіннями й образами не пасувала до творчої вдачі Коцюбинського. Своїх стежок шукаючи, він натрапив був на Левицького манеру, але вже й тоді, на початку своєї літературної діяльності, Коцюбинський почував себе в ній тісно, стара манера була за-вузькою для

¹⁾ Там же, стор. 131.

його. Він пробує її роздати, більш уваги даючи психологічному аналізу, характеристиці героїв, висовуванню наперед їхньої вдачі,—а цього саме й бракувало описовому переважно, епічному повістярству Левицького,—і стара манера з її примитивними способами тріскає й Коцюбинський з неї виходить на ширший і більш йому відповідний світ. Проте років з десять все-таки пробував він під ферулою цієї позиченої й органічно чужої йому манери. Трохи згодом автор і сам це зрозумів, яка чужа йому була ота позичена манера. Вже року 1899-го, ще не визволившись радикально з-під згаданої ферули, Коцюбинський дуже прохає львівських видавців своїх надсилати йому на перегляд коректу його оповіданнів, що саме там, за кордоном, друкувалися. „Особливо цікавлюся,—пише він,—давнішими працями своїми, як „На віру“, „Ціпов'яз“—бо я хотів би дещо поправити або й змінити там“¹⁾. „Мені конче треба самому переглянути коректу,—пише Коцюбинський іншим разом,—особливо „П'ятизлотник“ і „На крилах пісні“²⁾. А вже згодом ці старі твори просто великого клопоту й турбації завдають авторові. Редактуючи р. 1911-го російський переклад своїх оповіданнів і одсилаючи коректу „На віру“, Коцюбинський пише до перекладача, М. Могилянського: „Я просто в одчай прихожу. Річ у тому, що згодившись помістити у II томі „На віру“, я не уявляв собі, на скільки ця річ слаба, бо 20 (!) літ не перечитував її. Тепер, коли довелось її читати, я не пізнаю себе. Скільки тут солодкого, ідеалізації селян, яка примитивна техніка і яке все без краю

1) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 30.

2) Там же, стор. 57.

скупче! Я просто червонію, перечитуючи повість. Хиба ж можна давати сучасному російському читачеві таку слабу річ? Таж мене засміють, осоромлять. Бо нікому нема діла до того, що це перша спроба пера, дитяча робота. Коли воно слабе—не друкуй, скажуть і скажуть правду. Що нам робити? Я просто не знаю, як вийти з неможливого становища. Жаль мені Вашої праці, жаль і себе, бо не хотілось би на старість осоромитись. Не потішайте мене, я певний, що Ви сами бачите, що ця річ не повинна друкуватися. Але що робити? Який вихід знайти? Звичайно, я винен у всьому, але прохаю Вашої ради. Промайнула у мене думка—переробити повість, але я покинув думку про це, бо переробити не можна, довелось би писати нову річ, а на це нема ні часу, ні охоти. Що робити? Порадьте. Нетерпляче чекаю відповіді“. Як справді вразила тоді Коцюбинського ця історія, бачимо з того, що за кілька рядків він знову до неї вертається. „Дуже, дуже неприємна історія вийшла з „На віру“. Вона мене так схвилювала, що аж погано почуваю себе. Краще було б нам взяти „Дорогою ціною“. Воно хоч має багато дефектів, але написане пізніше і може дало б ся дещо невдатне викинути звідти“¹⁾. Боючись, щоб не бути в російському виданні „зовсім архаїчним“ і вигадуючи за для цього всякі комбінації з своїх новіших творів, Коцюбинський а ні за що не хоче містити переклади старих своїх писаннів. „Ні „П'ятизлотника“, ні „Хариті“ я не хотів би“²⁾—пише він у наступному листі; „я рішуче проти „П'ятизлотника“, таке воно примитивне“; „я упер-

1) „Наше Минуте“, 1918, кн. II, стор. 68.

2) Там же, стор. 69.

то проти „П'ятизлотника“¹⁾—ще раз із притиском зазначає і в останньому листі своєму до М. Могилянського. Та тільки, коли вже всі комбінації пішли в нівець, Коцюбинський додає з видимою скрухою: «то вже перекладайте „П'ятизлотник“, хоч мені не хотілось би поміщати його»²⁾. Згодом ми побачимо, що з Коцюбинського взагалі був дуже вибагливий автор і здебільша він бував незадоволений з усіх своїх творів, виявляючи незадоволення це іноді в занадто переборщеному й причепливому та перебірчивому тоні. Але в агаданому інциденті виявилось не тільки це. Тут проглядає автор, який справді переріс свої перші спроби і не читавши їх давно—не двадцять, правда, років, бо принаймні читав коректу видання 1903-го р.,—міг поставитись до їх немов до чужих. І справді, легко собі уявити, що повинен був почувати витончений і вироблений Коцюбинський останніх років, першорядний лірик-імпресіонист, до етнографічно реалістичної манери свого молодого періоду!

V.

Другий період у творчості Коцюбинського виразно був позначився вже при кінці 90-х років. Ще озивається в йому попередня манера і впливи („Дорогою ціною“, написане р. 1899-го), але починаються й нові, позначаючись найбільш у техніці й тоні. І тут справді можна вже помітити, що більше захоплюють молодого автора чужі письменники. Характерний факт: „Дорогою

1) Там же, стор. 85.

2) Там же, стор. 70.

ціною“ вилежується кілька років—автор якось не зважається йти з ним на люде, йому воно „не сподобалось“ і він хоче „переробити його“¹⁾— й з'являється оповідання це друком тільки 1902 року. В творчості Коцюбинського цього часу виразно проступають хитання, він немов шукає, намацує ґрунт під ногами, вибірає дорогу, кудю йти, де тропи вхопити. „Поєдинок“ (1902) манерою одбиває на собі, і не дуже щасливо, французькі впливи школи Золя—Мопасана, а змістом нагадує одно з юнацьких оповіданнів Чехова („От-нечего-делать“); „Лялечка“ (1901) наслідує почасти Чехова описами природи, а ще більше Андреева з його вишуканими образами, натягнутими порівнаннями, які з цього оповідання раптом втрачають свою попередню у Коцюбинського ясність та прозорість і набувають деякого одтінку вимучености, позбуваються реалістичної екзотичности й наближаються до туманної символіки. Це був час, коли в російському письменстві слава Чехова досягла була свого зениту, коли почала високо сходити зоря Андреева та М. Горького і цяя трійця неподільно панувала в літературних кругах, гурт наслідувачів за собою ведучи. Наш письменник також опинився був серед їх, і треба зазначити, що тодішнім його настроям мабуть більш пасував таки Андреев і через те його вплив помітніший. У „Лялечці“ вперше стрінемо ті надумані порівнання й образи, які були властивою в стилі цього російського письменника прикметою: „вона ще не проходила... мов відламок розірваної вибухом бомби“; „на заході вставало щось грізне і росло і сварилось

¹⁾ Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка стор. 37.

далеким гуркотом“; „чорне небо без перестанку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом“; „чорна потвора... позіхала полум'ям“, „тріпав крилами морок“ і т. и. і т. и. Разом з тим і в манері оповідання з'являється щось специфічне „андреєвське“,—те, що ясний розум Л. Толстого сформулював був досить ущипливою фразою: „він мене лякає, а мені аж ні трохи не страшно“. Звичайнісенькі речі набірають трагічного одтінку,—не того, що надає їм сама логика подій, як от у Короленковому „Не страшное“, а того більш зовнішнього трагізму, що нестачу внутрішнього змісту силкується надолужити всякими „страшними“, на самі нерви розрахованими словами. Найбільш може з цього погляду характерний кінець „Лялечки“, хоча й увесь, до речі сказавши, її образ зліплено відповідно до рецептів Андреєва, що звичайно ставив своїх героїв поміж специфічно нездорові обставини. Раїса під впливом несвідомого та незадоволеного кохання все більше вдається в містику, потопає в розкошах містичних мрій, які мали проте виразно фізіологічну основу. І от коли руба вимовлено було перед нею справжнє слово: „ти його кохаєш“—„Раїса раптом одхитнулась од приятельки і скрикнула, як ранений птах. Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалась земля. Глибока, морочлива, чорна безодня. Раїса потиху спускалась туди“...¹⁾ Прохаю тільки порівняти закінчення Андреєвської „Бездни“, теж заснованої на суперечности мрій та голої дійсности: „На один миг сверкающий огненный ужас озарил его мысли, открыв перед ним черную бездну. И черная без-

¹⁾ Коцюбинський М.—Поєдинок. Львів, 1903. стор. 57.

дна поглотила его“¹⁾). Схожість мало не буквальна, але найцікавіше тут може те, що „Лялечку“ написано раніш, аніж „Бездну“. Як у першому періоді своєї діяльності Коцюбинський чимало написав сторінок, під якими сміливо можна б ім'я Ів. Левицького підписати, так і тепер він, можна сказати, самого Андреева випередив щодо специфічної, мовляв, „андреевщини“. Це показує, як глибоко міг перейматись Коцюбинський тими вражіннями, що потрапляли до кола його спостережень, і як дуже відчував він впливи, йдучи навіть попереду тих, од кого власне залежав, бо про залежність од його Андреева говорити, звичайно, не доводиться, хоча хронологічно першенство належить українському письменникові. Факт це надзвичайно цікавий і може чи не єдиний навіть в історії літературних взаємовідносин...

Але похмурий талант Андреева, як і хороблива андреевщина в специфічному розумінні, так само чужі були ясній, соняшній вдачі Коцюбинського, як і етнографізм Левицького. Цей кожух також не на його шитий був. Од Андреева Коцюбинський міг тільки взяти дещо з техніки оповідання та ще хіба інтерес до психологічного заглиблення, а до цього у його й самого здавна був нахил. Вплив Андреева був теж тільки епізодом, і досить скороминущим епізодом, і мабуть захоплення скандинавськими письменниками з їхньою чіткою манерою письма²⁾ зараз

1) Андреев Л.—Полное собрание сочинений, т. IV, стор. 191.

2) Це захоплення зберіг Коцюбинський до'станку. В. Чикаленкова в своїх згадках про останню свою з ним зустріч 1912 р. каже, що він тоді особливо цікавився скандинавськими письменниками. „Раз-у-раз у його в кім-

же показало українському письменникові, що не там лежить його справжнє покликання і не збігається його тропа з андреевською. Коцюбинський неустанно працює над собою й незабаром сліди тієї праці вже позначаються і письменник починає себе знаходити.

VI.

Року 1904-го Коцюбинський пише поезію в прозі „Сон“:

Снилось мені—чи ж снилось мені?—що в грудях у мене лиш половина серця.

Де ж друга?—мучився я.

А та, що лишилась, билась трівожно в грудях і у калатанню кожнім чув я жадливий та владний голос:

— Шукай!

І я шукав.

Скрізь увижається поетові „рідная половина“. Він хапав знайдене і найкращую кров переливав у другу, здавалось, знайдену вже, бажану половину. І була то помилка: знайдене не зросталось і все було дві половині. І тим часом усе лунав той владний голос:

— Шукай!..

І так було довго, і так було завжди...¹⁾

Краще показати той процес невпинного шукання, як зробив це тут—може, слідом Платонового „Бенькету“ йдучи—сам Коцюбинський, ледве чи й можна. Дійсно, у його органічна була по-

наті, на столі чи на канапі, я бачила розкритими то Гарборга, то Стриндберга, то Гамсуна“,—див. „Л.-Н. Вістник“. 1917, кн. II—III, стор. 172.

¹⁾ Коцюбинський М.—Сон. „Л.-Н. Вістник“, 1914, кн. V, стор. 193.

треба знайти невідому ще йому самому половину свого серця: хист письменника, великий талант майстра слова у його безперечно був, але талант то тільки половина діла, коли нема ясної свідомости, як його вживати, коли не вироблено найдоцільніших способів, щоб його використати. І цієї другої половини себе самого неустанно шукає наш письменник. Шукаючи, натрапляв на ту чи іншу манеру літературну і, здавалось—от знайшов вже. Та показувалось незабаром, що то була помилка, знайдена половина не зросталась органічно і шукання далі тяглося. „І так було довго, і так було завжди“,—не зовсім і завжди, бо таки настав час, коли письменник знайшов себе, хоча шукати таки не кидав і потім, але вже іншого.

Та вже тоді, шукаючи, починає Коцюбинський до старої або живцем позиченої манери нових красок та свого власного надбання докласти. Манера ця була, як сказано, занадто вузька для його, йому в ній було тісно і він у ній не зміщався. Згодом і зовсім він з неї виросте, скине її з себе, як старе і вже непотрібне линовище, а поки що пробує розтягти її на міру свого художнього зросту. Він, напр., ще тоді, коли про Горького й чутки не було, змалював демоничного босявку—„його сиятельство господина матульняка, дідича міського ринштоку“—ефектну з категорії „колишніх людей“ постать з специфічною філософією, що щастя „тут, у цій баньці пикатенькій, на дні спочиває“ („Помстився“). Він узяв під сумнів „те проблематичне загальне добро“, яке всенькою вагою своєю спадає на темний люд і нічого в його серцях не лишає, oprіч самої зненависти („Для загального добра“). Він пробує увійти в саму глибінь пси-

хики й настроїв людських і уложити їх у ясну гаму звуків („На крилах пісні“). Він обертається до людської нікчемности та гидотности, до того, що росіяне звать „пошlostью“, й аналізує її життєві прѳяви („Поєдинок“, „Лялѳчка“). Він творить епічний образ страху, що держить у своїх холодних обіймах увесь світ, хоч сам являє собою тільки порохно нікчемне, не зугарне навіть сміливого погляду, а не то вже зважливого вчинку витримати („Хо“)... Сама навіть екзотичність сюжетів Коцюбинського, отой, напр., молдаванський побут у його творах, показує, що в звичній і традиційній для наших письменників, самій тільки українській сфері було б тісно художникові такої, як Коцюбинський, міри. І вже в перших його творах блисне раптом яке-небудь несподіване порівняння, осяйний образ, глибоке психологічне постереження, квітка запашної лірики, що нагадають справжнього Коцюбинського—того, яким він зробиться вже незабаром. Але поки що—він ще весь у майбутньому, він шукає. І шукаючи, росте на силах сам. І як перші ознаки того, що він знайшов і виріс, що вже на власну почав натрапляти стежку ще тоді навіть, коли був під фєрулою чужої манери або на всі боки кидався за „рідною половиною“—маємо кілька вельми симптоматичних творів.

Року 1899-го виходить з-під пера Коцюбинського нарис „В путах шайтана“—перша ознака того, що письменник набіг тропи, що стежку вже знайдено й останній етап досягання близько. Тут нема вже ніякого виразного сюжета, нема етнографії—маємо тільки день із життя найзвичайнішої людини, історію переживаннів, властиво тривоги та нудьгування татарської „киз“-дівчини, що не знає куди себе притулити під час

святкового відпочинку. Сліпуче кримське сонце, рідні гори, розкішна природа, радісне море—і на тлі цього нудьга смертельна та „грішні думки“ бідної „киз“, в душу до якої вперше закралося розчарування з рідних звичаїв та гостра цікавість до чужого побуту тих „гяурів“, що сміливо заживають життя тоді, як вона, правовірна, мусить аби як животіти рабою, невільницею, без надії, без перспектив. „Круг неї (Емене) тиша і мертвота як на землі, так і на небі. Сонце стоїть високо, розпечена земля пашисть кожною грудочкою, кожним каміньчиком. Рівний, гарячий, мов з ведетенської печі, дух іде від землі, з неба, з моря, од сірих кам'яних громад Яйли. Блідний широколистий тютюн насичує повітря наркотичною парою. В самому повітрі розлита нуда, про нуду тихо дзюрчить струмок по каміньчиках подвір'я, од нуди скаче на ланцюгу старий пес і, глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржитися небові:— Алла-Алла!.. Алла-Алла!.. Одинока жаба вилізла з калабатини і зрідка меланхолійно кумкає.. На темних лапатолистих фігах завзято, мов сотня тріскачок, до одуру, до самозабуття тріщать цикади. А проте тихо, а проте нудно од тих одноманітних згуків“¹⁾. Все тут говорить про нестерпучу нудьгу. Різкими рисами, штрих по штрихові наче недбало кидає автор, образ за образом кладе на папір—і в результаті маємо надзвичайно майстерний психологічний малюнок, до якого не може піти в пару ніщо цим пером до того написане. Живе море сміється, живі гори поглядають похмуро, Аю-даг „мов спраглий у спеку звірь припав до води“

¹⁾ Коцюбинський М.—В путях шайтана. Львів 1899, стор. 4—5.

живі люде хвилюються-борються... І з'являється вже натяк на нову техніку. Вперше проступає у нашого автора той прозорий „малюнок акварелю“, та імпресіонистична манера, що відкидає зовнішні описи, як такі, дає самі настрої і-влучно покладеними мазками досягає глибині незабутнього вражіння.

VII.

За цим нарисом, поки що чергуючись з иншими, ще в старій манері або під чужим впливом писаними творами, йдуть лавою нові витвори Коцюбинського музи. Р. 1902-го написано прекрасну „акварелю“, дійсно цього епітета варту—„На камені“. Того ж року з'являється незрівняний психологічний етюд „Цвіт яблуні“, далі „Fata morgana“, ця епопея селянського життя на Україні, зовсім иншими вже, ніж перше, фарбами змальованого. Для художника тепер вже не околиці події становлять суть твору й не вони притягають його творчу увагу. Вражіння, настрої, інтимні переживання в гармонії з оточенням, внутрішній дух річей, навіть у Метерлінковому розумінні,—ось що головне тепер для його. Відповідно до цього з творів Коцюбинського мало не зовсім зникає так звана фабула—не дуже багата, часто анекдотична („Посол від чорного царя“ або „По-людському“) й перше,—а натомість стає багатство настроїв та переживань, маса згуків і образів, глибинь психологічного аналізу, майстерне протиставлення інтимних порухів душі до околиць обставин. Згадаймо, напр., драму, що одбувається „на камені“—серед сірих скель Яйли, над морем. Монотонне бухання

моря, запінені гриви хвиль, монотонний, без краю журливий голос зурни, зорі над землею, місяць над морем—і на тлі цього струнка постать молодого дангалака та мовчазної жінки в ясно-зеленому фередже... перші прояви несміливого почуття, уривчасті розмови півголосом, такі звичайні, такі ординарні,—і нарешті вибух кохання, непереможного, як смерть, і смертю ж таки вкоронованого. Художник уникає описів, характеристик, він всилує говорити за себе і людей і природу. „Вона була з гір“—це єдине, що він говорить про Фатьму, але Фатьма сама про себе скаже багато—не словами промовить, а настроєм, вражіннями. „Тут тільки море, скрізь море,—снується думка їй під монотонне бухання моря.—Вранці сліпить очі його блакить, у-день гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина... В годину дратує своїм спокоем, в негоду плює на беріг і б'ється і реве, як звірь, і не дає спати... навіть в хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од нього не втічеш, не сховаєшся... воно скрізь, воно дивиться на неї... Часом воно дрочиться: укриється білим, як сніг на горах, туманом; здається, нема його, щезло, а під туманом усе-таки б'ється, стогне, зітхає... Ось як тепер, о!“¹⁾ Гірська людина з її тугою за рідними горами та зненавистю до моря, а разом і до різника-чоловіка, що її до того моря завів, стає мов жива перед вами без жадних характеристик. Монотонне бухання моря й тужлива мелодія зурни сплітаються, все частіше виходить жінка на дах, все пильніше шукає червоної пов'язки на голові чужинця та погляду великих чорних гарячих очей, таких неподібних до

¹⁾ Коцюбинський М.—Повдинок, стор. 68.

баранячих б'алухів осоружного чоловіка. Драма готова... Але її Коцюбинський збуває ледве кількома фразами, немов у офіційному протоколі, немов і свою безпорадність, а ще більш непотрібність докладного опису почувуючи. Натомісць на останку знов сильна картина повороту местників: знов сонце і барви, і ніжна блакитна хвиля, радісний усміх моря—і розкішна голова Алі з обличчям Гаґимеда, що билась об гостре каміння, чомусь потакуючи, і те кінцеве: „Алі плив назустріч Фатьмі“... Все це справді робить вражіння якоїсь прекрасної акварелі м'ягкими своїми, делікатними тонами і контурами.

Серед творів цього переломового періоду шукання надто цікавий у Коцюбинського згаданий вже етюд „Цвіт яблуні“. Він вводить нас живцем до лабораторії художника й навіч показує, як талант „дивиться“ його очима, як „ненажерливою пам'яттю письменника“ вбірає в себе вражіння, як шукає й становить поруч себе світло й тіні і укладає все те в душі—„як матеріял“, що колись знайде своє втілення в живих образах. Кожний по́рух душі, кожна зміну в околишніх подіях, усяку дрібничку, що одтіняє ситуацію, гру світла й тіней—усе „моя пам'ять, той нерозлучний секретарь мій“ поспішає записати, нотуючи навіть те роздвоювання психики, що невідлучно слідує за потужними переживаннями. Письменник бореться з собою, оця робота пам'яти над трупом любої донечки йому самому видається за якесь блюзнірство, стогоном у його виривається: „Я знаю, на що ти записуєш усе те, моя мучителько! воно здасться тобі. . колись... як матеріял... Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?“¹⁾—

¹⁾ Коцюбинський М.—У грішний світ. Львів, 1905, стор. 10.

розпачливо запитує батько, а письменник тим часом жадним оком спостерегає й ловить і записує в пам'яті навіть цей дивний настрій, оте роздвоювання психики батька і письменника, дві течії почування, що поруч пливають в одній особі. Мотив це зв'язний у світовому письменстві. Не один великий письменник спинявся на цих дивних переживаннях—учасника найінтимнішої драми й об'єктивного глядача разом. Згадаймо Чеховського Тригорина („Чайка“), що поспішається „скорее запереть все эти слова и фразы в свою литературную кладовую: авось пригодится“¹⁾. Адже ще Шекспірів Гамлет, вражений подіями, кидається по свою табличку, бо

Годиться записать, що инший може
Всміхатись любо і ледарювати,²⁾—

та й справді не тільки записує, а й увесь час дії роздвоюється сам, як учасник подій і пильний спостерегач. Коцюбинський до світового сюжета нових докинув деталей і зробив це так влучно, з таким глибоким перейманням психикою свого героя, що його „Цвіт яблуні“ справді вийшов незрівняною психологічною студією. Годиться ще, до речі, додати тут, що улюблений від теперішнього часу у Коцюбинського спосіб, коли перша особа говорить про себе, як про третю особу—побільшує вражіння художньої об'єктивності й надає образам Коцюбинського, по-за їх м'яккістю, чогось надто виразного, мов з каменю висіченого. Матеріал у добрі потрапляє руки...

Доба шуканнів скінчилась. Великий художник народився...

¹⁾ Чеховъ А. П. — Полное собраніе сочиненій, т. XIII, стор. 141.

²⁾ Шекспір У. Гамлет принц Данський. Переклад П. Куліша. Львів, 1899, стор. 36.

VIII.

Яка ж була його дальша дорога, коли Коцюбинський-письменник врешті знайшов себе, знайшов ту „другу половину серця“, за якою так тужив, невпинно шукаючи?

Ми вже знаємо, як склалося життя Коцюбинського. Знаємо, як важко йому було працювати як-раз у тій сфері, куди непереможно тягло його призначення. Знаємо, що скупі хвилини службового дозвілля та антракти по-між нападами всяких чергових хвороб віддавав він на літературну працю. Були роки, коли він нічогісенько не писав нового—таким був бурхливий 1905-й рік; або писав занадто мало—як от р. 1908-го, коли з-під його пера вийшла одна тільки невеличка річ—„Як ми їздили до Криниці“. Проте саме тепер, по 1902-му році, з'являються ті твори, якими Коцюбинський вкоронував себе, як дозрілого майстра слова, як художника, що зазирнув глибоко в людську душу й дав нев'янущі зразки літературної творчости. „Сміх“, „Він іде“, „Невідомий“, „Persona grata“, „В дорозі“, „Intermezzo“, „Сон“, „Тіні забутих предків“, „Хвала життю“, „На острові“ і ин. виявили нам вже того Коцюбинського, яким увійшов він до пантеону рідного письменства й нестертими рисами записав своє і'мя на скрижалях його історії. Тепер він вже з власної, мовляв, п'є склянки і склянка та теж дуже збільшилася. Це вже самостійний, на велику мірку, художник.

Звичайно, не можна і не годиться самостійність розуміти, як повну якусь одірваність од літературних джерел, бо в такому розумінні самостійних письменників взагалі не буває та й не може бути. На письменника діють безупинною

цівкою життєві події та факти, а поміж ними й літературні—не тільки як частина життя, але й сами по собі, як втілення життєвих з'явищ, як викристалізування того, що—часто неясно, розірвано—носиться в повітрі й нашої свідомости доходить тільки в образах письменства, що мов у фокусі збирає й освічує ті події, подає сконденсований згусток їх. І од таких впливів Коцюбинський не тікає й тепер, ставши вже справжнім творцем; навпаки, позичається рясно з світової скарбниці, щоб положити туди запозичене з лихвою. Такі впливи можемо помітити як-раз у найкращих його творах, у тих де письменник досяг вже вершин своєї творчости. Щоб не бути голословним, подам тут кілька прикладів.

Ось „Intermezzo“, яке я вважаю за найкращий з художнього боку і найглибший з філософського твір Коцюбинського, синтез усієї його творчости. Вже сама ідея цієї перлини Коцюбинського нагадує знамениті „Lettres de mon moulin“ А. Доде. Але знайдуться і тісніші зв'язки, аж до схожости в виразах та ситуаціях. „Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви,—пише Коцюбинський.—Покірливо дав я себе забрати і поки залізо тряслось та лящало, я ще раз, в-останнє, вбірав у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви“¹⁾. І Доде так само в своїй самотині почув тугу за містом, як його барабанщик за своєю казармою. „Ти тужиш за своєю казармою. А я хиба за своєю не тужу?—запитує французький письменник.—Мій Париж женеться за мною й тут, як за тобою твоя казарма... Там, у казармах Парижа, ми тужимо за блакитними

1) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 36.

горами Альпів, за гострим духом лаванди. А тепер тут, серед розкошів Прованса, нам бракує казарми і миле нам усе, що її нагадує" ¹⁾. У „Сні“—так само одному з шедеврів Коцюбинського—піднесено бунт проти цвілих закутків міщанського щастя, проти ситого спокою болота, сонного „царства дитячих ліжок“. Цей мотив був, як знаємо, одним з головних у творчості великого Ібсена, і не раз він до його обертався в своїх творах. Так у драмі „Дика качка“ він роздмухує вогонь бунту проти устояного ладу, здійсмає бурю на гладенькій поверхні болота—щоб викликати людину, збудити в їй вільне людське „я“, що ламає кайдани спокою та завичок. З другого боку, у тому ж таки оповіданні Коцюбинський становить надзвичайно рельєфно „потребу знов здобувати давно здобуте на власність“ ²⁾, як неминучу осолоду кохання. Мало не буквально те саме знайдемо у Джека Лондона в популярному його романі „Солнце красное“: „Жалко мені одного тільки й жалко дуже: я хотів би здобути тебе й ще раз“ ³⁾,—промовляє герой до своєї коханої. Знайомість з творами Дж. Лондона взагалі, на мою думку, полишила виразні сліди в творчості Коцюбинського, з власне закохання американського письменника в атавістичних голосах давнини, свого роду культ предків, роду. У Коцюбинського вперше мабуть р. 1908-го, в нарисі „Як ми їздили до Криниці“, прокидається цей мотив у формі бажання серед

1) Доде А.—Письма съ моей мельницы. Москва, вид. „Универс. библиотеки“, стор. 163.

2) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків. Київ-Львів, 1913, стор. 97.

3) Лондонъ Д. Солнце красное. Романъ. Москва, 1916, стор. 491.

архаїчних ярмаркових обставин—„розкласти священний вогонь і видобуть з грудей дрімаючий предківський голос“¹⁾). Згодом Коцюбинський таки добув з грудей той предківський голос і віддав йому належне в формі майстерного оповідання—„Тіні забутих предків“ та другого—„Що записано в книгу жигтя“.

Отакі могли бути у Коцюбинського ремінісценції з прочитаного, літературні відгуки з ідей, що носяться в повітрі,—кажу: могли бути, бо тепер факт наслідування або безпосередньої залежності встановити вже неможливо. Коцюбинський з своїм матеріалом поводить твердою хазяйською рукою і коли навіть дійсно перше натхнення, ідею, образ засіяло в його душу прочитане, то розробляє свої теми він цілком самостійно на тлі оригінальних обставин і з такою силою художньої майстерности, що про звичайне наслідування не може вже й мови бути. Спільність ідей і тем, через те, цікавою робиться з іншого боку—як показчик того, що самі інтереси української новелістики в особі Коцюбинського входять до кругу світових ідей, образів, сюжетів, тем і дають одразу ж наслідки не абиякі. На цьому процесі європеїзації української розповідної літератури трохи докладніше треба спинитись.

IX.

Як сказано вже, в другому десятилітті своєї літературної діяльності Коцюбинський цілком і

¹⁾ Коцюбинський М.—Дебют. С.-Петербург—Львів, 1911, стор. 155.

остаточно пориває з реалістичною манерою своїх попередніх творів: там було йому тісно і стара одежа сама собою спадає йому з плеч, скоро він виріс до справжньої своєї міри. Тепер це імпресіонист у найкращому цього слова розумінні. Він цікавиться найдужче тими вражіннями, які справляють на вразливу душу художника як події внутрішніх переживаннів, так і контури, барви й згуки околишнього світу. Передавання в образах настроїв, надзвичайно глибоко й тонко відчутих, майстерно схоплених, мінливих і в самій мінливості своїй надзвичайно життьових або, як тепер люблять говорити, динамічних—зробилось немов спеціальною Коцюбинського. І разом з тим у його творах багато сонця, світу, широти, просторів, немов цим виконано й друге домагання імпресіонізму—давати образи в *plein-air*'і: не дурно ж сам Коцюбинський, як ми знаємо, орудував і пензлем і розумів, видко, техніку малювання. І коли ми візьмемо більшість його творів цього періоду—з „Intermezzo“ почавши, через „Сон“, „Тіні забутих предків“ аж до нескінченного „На острові“,—то там справді повно сонця, моря, природи, повітря, просторів і справді в авторові видко „людину, яка усе те любить“¹⁾, як рекомендував себе сам Коцюбинський, та й не тільки пасивно любить, а й відчуває активно і вміє своїм відчуттям наділити сторонню людину, читача. Відповідно до цього сюжет, який і перше не важив багато в творах Коцюбинського, тепер ще далі на задній одходить план, а то й зовсім зникає, як у більшості останніх його творів. Навіть більше—ті твори, де наперед виступає сюжет, як от „Подарунок на іменини“ аб

1) „Наше Минуте“, 1918, кн. II, стор. 76.

„Коні не винні“, належать як-раз і до найслабших і анекдотичности їх не затушкувати навіть майстерною технікою письма. Коцюбинський не цурається, правда, й тепер реальних і навіть дражливо-реалістичних деталей і сміливо вживає їх, як що йому цього треба для відповідного вражіння. „На зеленій низині,—кінчить він одно з своїх оповіданнів,—облитій вечірнім сонцем, серед капусти, виднілись тільки їх круглі зади, великий чорний і менший синій, що нерухомо тулились рядочком, як емблема спокою. І було в образі тому,—коментує свідомість глядача—таке гидке щось, таке противне, що Кирило здригнувся („В дорозі“) ¹⁾. „...Я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасках, що схилились як тіні над коноплями... пранцюватих дітей в-суміш з голодними псами“ („Intermezzo“) ²⁾. „Бардачні звички!“—проривається у гніву в околочного надзирателя Зайчика на адресу його неохайної дружини. „Бардачні звички!—міркує вона ображено.—Згадав! Ну, і була в бурдеї, але потому вони законно звінчались“ („Подарунок на іменини“) ³⁾. Всі тут наведені деталі ані трохи не заважають прозиранню художника у внутрішню істоту річей, перевазі для його ніби скороминущих, але по суті тріvkих вражіннів над скам'янілими подіями, традиційною нерухомістю околишнього світа. Навпаки, реальні деталі своєю кричашою суперечні-

1) Коцюбинський М.—Дебют, стор. 179.

2) Там же, стор. 62.

3) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 112.

стю тільки дужче підкреслюють зазначену різницю та контрасти, нагадують усіма голосами, що істота життя для художника не в них, а в тому, що вони собою виявляють. І це пояснив згодом і сам автор, коли побачив, що його не зрозуміли. „Тепер спеціально про „зади“,—пише якомсь Коцюбинський до перекладача своїх оповіданнів на мову російську, М. Могилянського.—Як ви пригадаєте собі, в оповіданні („В дорозі“) я нігде не вживаю дуже грубих слів, а в останній сцені я зумисне ужив те грубе слово (однаково грубе як по-українському, так і по-російському). Мені хотілось цим грубим словом ударить читача, підчеркнути всю гидоту психичної реакції обивателя після хвилевого підйому. Я так коротко описую останню сцену, що тільки різке, грубе слово викличе потрібний мені ефект. Слово „спини“ усе стушує, зм'ягчить. Тому я гадав би, що, не вважаючи на неестетичність вислову, краще б залишити його у первородній грубості“¹⁾.

Що такі деталі раз-у-раз потрібні були авторові для певного вражіння, може найкраще це видно на одному з останніх і найкращих творів Коцюбинського „Сон“. Кожного ранку герой починає свій день з однієї сцени: „Жінка спустила з постелі ноги, голі і білі, наче застигле сало, і смачно, трохи хрипло зо сну, оповідала, що їй снилось“²⁾—якась звичайно дурниця. Це деталь, дрібна деталь. Деталь до великого, проте, страшного висновку: „Вона не вмiла шанувати життя, оберегати його красу. Що-дня закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник. Поезія жити

¹⁾ „Наше Минуте“, 1918, II, стор. 62.

²⁾ Коцюбинський М.—Тіні забутих предків. стор. 68.

не може на смітнику, а без неї життя—злочин“¹⁾ І між тією дрібною деталлю та страшним висновком, що стоять на протилежних бігунах, але в одній логичній площині—лежить ціла гама переживаннів. Герой силував себе з сфери бридкої дійсности втекти в ясний світ мрій; він створив собі той світ з матеріялу, що дали вражіння колишнього. Обидва світи—правдиві й реальні. Але першого потрібно Коцюбинському на те тільки, аби краще одтінити останній висновок, щоб показати, що людина може і повинна тікати з смітників життя і створити собі нехай і мрійний світ, але такий, у якому вона жила б чистим, гарним і повним життям, без того непотрібного грузу і ще непотрібнішого для повного життя супокою, без мертвотної застиглости на здобутому. Незадоволений Сократ кращий од задоволеної свині, коли словами англійського прислів'я говорити—ось до чого провадила та початкова дрібненька деталь. І у Коцюбинського кожна деталь своє займає місце, пристосована до цілого і в цілому все складає добре обміркований і пильно оброблений, дійсно мистецький твір.

Х.

Коцюбинський пильно дбає про обробку своїх творів і з цього боку однаково був вибагливий та суворий і до себе, і до кожного іншого, хто виходив на арену письменства. Нехлюйства, нечепурної обробки в літературі він не терпів, уважаючи це за гріх непростенний. „Тільки серйозна праця над собою може дати

¹⁾ Там же, стор. 96.

право виступати публічно¹⁾),— пише він на адресу одного молодого письменника в своїй одній-єдиній рецензії, і це не була в устах Коцюбинського фраза або уїдання до когось іншого,— собі він ставив так само серйозні вимоги: „треба б краще сбробляти й виконувати речі, бо важна не кількість, а якість“²⁾),— говорить він з приводу своїх власних творів. Видавці творів Коцюбинського знають, як пильно обробляв він їх, вимагаючи конче коректи, щоб не пустити свою працю на люде не прибраною. Листи його повні таких вимаганнів, як і сумнівів та непевности, чи справив він до краю свій обов'язок письменника, що виступає прилюдно. З цим ми підходимо до питання, як ставився взагалі Коцюбинський до літератури й до своєї власної творчости з'окрема та як працював він над своїми творами. Це докине не одну рису до оцінки Коцюбинського, як письменника, та його літературного надбання.

Літературна робота великої завдавала втіхи Коцюбинському, але zarazом і великих мук, тривоги та сумнівів була джерелом. „Все життя моє в літературі“³⁾— це він мав право про себе сказати, як і зазначити з приводу однієї хвалебної про себе статті— „я більше люблю літературу, ніж власну амбіцію“⁴⁾). Отже літературна робота, як і кожна робота до серця, давала йому хвилі високого піднесення, дозволяла втіх творчости зазнавати.

1) „Л.-Н. Вістник“, 1907, кн. I, стор. 181; порівн. В. Чикаленко—Спогади про М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник“, 1917, кн. II—III, стор. 175.

2) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 146.

3) Там же, стор. 131.

4) Там же, стор. 100.

„Боюсь, хвилююсь, але пишу“¹⁾—сповіщає він В. Гнатюка про оповідання з гуцульського життя,—очевидно, „Тіні забутих предків“. Але ці страхи й хвилювання творчості—то може найкраще, чого зазнає в процесі творчості письменник. Далі приходять вже інші тривоги й хвилювання, не такої принадної натури, а для Коцюбинського ще й спеціально ущипливі.

Взагалі уважав себе Коцюбинський за щасливого в літературних справах. „На літературному полі мені щастило,—пише він в автобіографії,—все, що я написав (а я пишу, правда, мало і рідко), надруковано або друкується і нічого ще досі не пішло до коша, хоч брак літературної критики і моє вічне незадоволення з того, що я написав, дають мені не мало прикрих хвилин і сумнівів“²⁾. Вже тут бачимо ті „але“, які ставив перед себе цей вдаха на літературній арені. Насамперед—„я пишу мало і рідко“: ми знаємо, чому це було, але це болить Коцюбинського таки дуже. Далі „моє вічне незадоволення з того, що я написав“, також не мало труїло життя Коцюбинському й псувало йому нервів; та й часу забірало також не трохи. Про те, як він дивився в дозрілому віці на свої ранні твори, ми вже знаємо: він просто до розпачу од них доходить. Але багато він од них вимагає і в момент роботи. Про оповідання „Дорогою ціною“, як про мало не зовсім скінчене, він згадує р. 1899-го³⁾, проте минають роки, а воно все не йде до друку, все вилежується. Р. 1900-го Коцюбинський згадує про його неприхильно: „Мені

1) Там же, стор. 138.

2) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

3) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 29.

не сподобалось моє оповідання п. з. „Дорогою ціною“ і я хочу переробити його“¹⁾). А з'явилось воно друком аж ріку вже 1902-го. І про ці свої „вади“, малу продуктивність та власне невдоволення з праці, він не перестає ніколи говорити, і досить тільки погортати хоча б надруковане його листування, щоб у тому переконались. Сповідуючи одного з своїх кореспондентів про те, над чим саме працює, Коцюбинський додає: „Як бачите, розписався,—це для мене—ділєтанта, що пише рідко і мало, багато навіть“²⁾). Думаю, що не легко було руці Коцюбинського виписати тєє слово—„ділетант“, і вчувається і в йому звичайна скарга на обставини життя, що заважали йому до схочу працювати саме в літературі. Нарікання на те, що написав мало і що написане не вдовольняє автора, раз-у-раз ідуть у парі в Коцюбинського. „І навіть та дрібниця, яку робиш—робиться хапаючись і через те не вдовольняє мене. Все виходить бліде, анемічне, необроблене і тільки дратує“³⁾)—це пише Коцюбинський р. 1904-го, себто тоді, коли вже знайшов себе й мав у своїм активі речі справді великої літературної вартости. „Знаєте, дорогий добродію,—немов аж криком серця виривається у Коцюбинського на закінченні допіру цитованих слів,—коли я читаю гарного автора...—мені не хочеться писати, бо я знаю, що ніколи не досягну того, що досягли, що зробили ці таланти“. „Мені аж соромно стало за свою нікчемність та

1) Там же, стор. 37.

2) Коваленко-Коломацький Г.—В дні журби і печалі, стор. 25.

3) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 63—64.

малу продуктивність* ¹⁾—відповідає він В. Гнатиюкові на звістку того про свої праці. Оглядаючись під впливом хронічного слабування назад, на зроблене—знаходить Коцюбинський, що „там сумно, мало роботи, не багато потіхи“ ²⁾. „І так мені гірко,—промовляє він ще раз, свою роботу озираючи та перед невеселими перспективами стоячи,—що й сказати не можу, бо все ж життя моє в літературі. Так мало і так невдатно робив (тепер, як став старший—всі гріхи видніші мені), а тут вже й край“ ³⁾. „Працюю завжди поволі і дуже поволі“,—ще раз характеризує Коцюбинський способи своєї роботи і зараз додає: „Врешті не те мене трівожить, що я так мало написав, а те, що написане не вдовольняє мене, бо треба б краще обробляти й виконувати річі, бо важна не кількість, а якість“ ⁴⁾—ще і ще раз проказує він свій завсідній приспів. І ці вічні рефлексії з приводу своєї творчості коріняться у Коцюбинського як у високих вимогах до письменства й письменника взагалі, так і в надзвичайній, скрупулезній його скромності індивідуальній, що тягла за собою оту вічну непевність за те, як приймуть його працю люди. А це ж ознака й великої амбітності, бо дуже часто велика скромність іде в парі з неменшою ж і амбітністю, самолюбством.

Оця його скромність та непевність до переборщення, до смішного доходила, і надто вражає це тепер, коли поодпадало од нашого письменника все скороминуще й творчість Коцюбинського стала вже під аспектом вічності. „Посилаю

¹⁾ Там же, стор. 113.

²⁾ Там же, стор. 130.

³⁾ Там же, стор. 131.

⁴⁾ Там же, стор. 146.

вам,—писав він до автора цієї книги,—для збірника, присвяченого пам'яті Котляревського, маленький психологічний етюд. Я його писав на швидку, бо часу перед земськими зборами мало, до того я нездужаю останніми часами. Вибачайте, що не посилаю нічого більшого або кращого. Так уже хотілось хоч що-небудь дати вам. Коли б він уже зовсім не вподобався вам, пришліть назад¹⁾. І це писано—про „Цвіт яблуні“, окрасу в творчості Коцюбинського, перлину української белетристики взагалі, ту перлину, що її не тільки свої завважили, але й чужі зараз же на свої мови поперекладали!... Просто на якесь кокетування це скидається, на тее „смирненіє“, про яке не дурно ж кажуть, що воно „паче гордості“. Але у Коцюбинського це, видно, не було кокетуванням—це звичайна його, переборщена може, маґера, з якою він підходив до своїх творів і якої прикладів знайдемо також не мало в його листуванні. Посилаючи до редакції „Л.-Н. Вістника“ свій прегарний образок „Він іде“, Коцюбинський пише до В. Гнатюка: „Як що знайдете його можливим—помістіть у Л. Н. В. Не гнівайтесь, що даю вам таку дрібницю. Може коли пришлю більш вдатну річ“. І який був чутливий він до свого літературного „щастя“, видно з дальших листів. Не діставши від Гнатюка відповіді негайно, Коцюбинський шле нового листа, а в йому трівожиться:—„мене починає турбувати ваша мовчанка“—й прохає прислати коректу образка, „розуміється, коли не забракуете мого оповідання“—не забуває додати. Та ось прийшла й відповідь і знов вельми характерні збудила у Коцюбинського признання. „Що-до

1) Цитую з оригіналу,—лист з 14 XI. 1902.

мого оповідання, то з вашого вислову „буде надруковане в котрійсь з дальших книжок“—я бачу, що воно вам не сподобалося і ви не маєте охоти пустити його, хоч місце є. Щиро вам кажу, що я не маю такої пустої амбіції, аби уважати все, що напишу, гарним та вартим друку. Ото ж не робіть собі церемонії зо мною і як що мій образок не подобається вам, зверніть його мені назад. Тільки не одкладайте, а зробіть це зараз. Це ж не трудно: об'яска, марка—і готове“¹⁾). З тією ж самою гордовитою амбітністю згадує Коцюбинський і про інші свої твори. Запитуючи В. Гнатюка, чи він читав „Persona grata“ та „В дорозі“, Коцюбинський знов же не забуде додати: „Коли читали, то певно лаяли (та й є за що!), а проте я хотів би знати чи дуже“²⁾). „Мої оповідання завжди здаються мені блідими, нецікавими, непотрібними навіть і якось ніяково перед літературою й читачем“³⁾),—писав Коцюбинський до М. Горького р. 1910-го. Те ж саме знайдемо і в листах до дружини, а її—до речі сказавши—уважав письменник за „єдиного мого критика, якому я вірю і на смак якого я покладаюсь“⁴⁾). „Все, що я написав,—сповіщає він її з Капрі,—сильно не подобається мені, ще більше, ніж те, що писав вдома... От пишу тепер оповідання, тема мені подобається, а пишеться дуже погано, неможливо просто, не маю навіть певности, чи надрукую“⁵⁾). „Не вдається мені щось мое писан-

1) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 93, 94, 95—96.

2) Там же, стор. 106

3) „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VI, стор. 391.

4) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 43.

5) Там же, стор. 41. Мова про оповідання „Подарунк на іменини“.

ня,—ще раз вертається Коцюбинський до болючої теми,—я все незадоволений. Аж заздрісно: тут люде так гарно пишуть, а в мене все погане¹⁾. Так пише і так бідкається та нарікає признаний вже письменник, відомий не тільки на Україні, і про твори здебільшого, яких художня вартість безперечна й жадних не викликає сумнівів. Але десь певне вічно гризло Коцюбинського щось у середині, якась свідомість, що міг би писати більше і краще, ніж писав, що літературні плани й заміри здебільшого розвіюються і тільки незначна частина в плоть і кров убірається. Думаю, що тут лежить корінь і того вічного невдоволення з себе, і тієї непевности та неймовірства, хоробливої почутливости до всякого необережного дотику, які часто виявляє Коцюбинський і які, видко, його зглибока зачіпають. „Стільки перебачено, стільки пережито, — казав він якось М. Горькому, — в душі хвилюється ціле море образів і думок, якихсь до сліз простих і лагідних пісень! Так би дощем з неба й линув усе це на землю, на людей—дак же не виходить, не вмієш“²⁾. Муки слова, коли душа не здолає вилити те, що в їй накипіло, високою були мірою знайомі Коцюбинському. І була тут разом велика амбітність, оте бажання „стояти в центрі життя“, почувати звернені на себе очі, чути своє ім'я в чужих устах, яке зазначає в своїх про Коцюбинського згадках М. Чернявський³⁾,—це дійсне було в йому, не вважаючи на дійсну так

1) „Д.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 44.

2) Горький М.—М. М. Коцюбинський. „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VI, стор. 393.

3) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 9—10, 12.

само й задокументовану його скромність та безпретенсійність.

Мабуть чи не найвимовнішим доказом літературної скромности та суворости до себе самого у Коцюбинського було те, як він ставився до всяких спроб дістати від його автобіографічний матеріал. Чимало людей пробувало здобути той матеріал із самого перводжерела і здебільшого skutok- один був: делікатна, як звичайно у Коцюбинського, але все ж рішуча відмова. „Ви якось писали,—обертається він до В. Гнатюка,—що добре було б до 3-ої книжки додати автобіографічну замітку, і я був пристав на це. Тепер, роздумавши, я вважаю, що це було б зайве, для мене трудне й для читачів нецікаве“¹⁾. „Жадаєте біографічних звісток?—пише він до автора цієї книги, що збірив тоді саме матеріал для збірника „Вік“.—Подаю вам кілька фактів, та, признаюся щире, не думаю, щоб вони були кому цікаві“²⁾,—і далі додає буквально кілька рядків, які власне зовсім не могли задовольнити заінтересування до біографії письменника. На поновлене прохання доповнити ці занадто скупі та коротенькі відомости, Коцюбинський одписав: „до біографічних звісток, не вважаючи на бажання догодити вам, не можу нічого додати“³⁾. І тільки через два роки Коцюбинський подає докладніші про себе відомости—ту автобіографію, що лягла в основу цього нарису, але й тут видко вагання. „...Затримав я відповідь,—пише він на початку,—ще й з тої причини, що довго думав, як мені Вас задовольнити. Про життя своє я міг би на-

1) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 45

2) Цитую з оригіналу, лист з 11 X. 1900.

3) Цитую з оригіналу, лист з 25 X. 1900.

писати або дуже багато, або зовсім мало. Коли подати дати, що зазначають моменти зверхнього життя,—життя, мушу признатися, доволі одноманітного,—Ви може скажете, що цього мало і це не цікаве. На автобіографію ж, яка б змалювала вам картину іншого порядку, з'ясувала еволюцію думок, поглядів, літературного смаку і т. и.—я тепер не спроможуся, хоч розумію, що такий матеріал був би взагалі цікавим. От через те й доводиться писати таке, що ні Вас, ані кого задовольнити напевне не зможе“. „Не знаю, що писати Вам далі,—ще раз обертається до тієї ж теми Коцюбинський на закінченні своїх автобіографічних заміток.—Звісно, я міг би написати цілу повість життя, але цей шлях далеко завів би, я і так боюся, що подав Вам багато зайвого і вже напевне не цікавого“¹⁾. З цього бачимо, як остерегався Коцюбинський обтяжати своєю особою читача, вважаючи за єдине цікавий такий матеріал, що малює „повість життя“, себто загально-психологічний має інтерес, а не вузько-суб'єктивний і суто-особистий. Почасти через оцю скромність письменника ми й маємо так мало про його біографічного матеріалу, що цілі смуги життя його мусимо самими здогадами виповняти.

XI.

Не малий має для нас інтерес і те, як працював Коцюбинський, на які моменти в його творчому процесі головна лягала вага. Що-до цього, то маємо і власні вказівки самого автора,

¹⁾ Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

посвідчення близьких до його людей. „В роботі, — читаємо в автобіографії, — найприємніше мені обдумування. Тоді у мене все виходить надзвичайно яскраво, я багато переживаю, бачу, відчуваю, мене часто трясє пропасниця творчості, але на папір попадає заледве 10-та частина того, що маю в думках, все виходить блідим і не задовольняє мене. Починаю писати тоді, як все обдумаю. Пишу на аркушиках поштового паперу, щільно, не більше 3—4 сторін в день (вечір), потому виправляю мову червоним чорнилом—і робота готова. Тепер, — додає він — особливо починаю цікавитись психологічними темами“ ¹⁾. Цікавих деталей до цього авторового посвідчення докидає М. Чернявський, переказуючи слова Коцюбинського. „Я, — хвалився він у гуртку письменників, — кожне своє оповідання довго й з усіх боків обмірковую. Вияснюю до останньої деталі. Доти, поки воно не уявляється мені зовсім готовим. Розказую його своїм—жінці й іншим. Вислухую їх уваги... Нарешті наступає момент, коли я вже повинен все, що склалося в душі, виявити на папері. Тоді сідаю й пишу. Фазом, майже без поправок і зовсім без переробок. Як скінчу, то виправляю деякі окремі вислови, окремі слова... Сюжетів у мене завжди буває багато... Але я вибіраю з їх найцікавіші, що були б не тільки мені самому до вподоби, але мали громадський інтерес“ ²⁾. Щось подібне оповідає й М. Могилянський, якому пощастило бачити Коцюбинського в „процесі його художнього мислення, перші кроки творчості“, а саме—під час подорожі на Гуцульщину р. 1912-го. „Він, — каже

1) Цитую з оригіналу, — див. у додатку.

2) Чернявський М. — Червона лілея, стор. 20.

М. Могилянський,—любив обмірковувати свої спостереження в бесіді, частенько в процесі бесіди робив несподівані висновки, знаходив якусь маленьку рисочку, від якої в мент ставав готовий образ, а вже образ у свій час допомагав іти далі, освітлюючи доти незрозумілі подробиці¹⁾. На-трапивши на якийсь матеріал, що зацікавлював його, Коцюбинський весь ним переймався, впір-нав у його, мовляв, „з головою“²⁾ й ладен був не бачити нічого, що робиться навкруги. „Як би ти знала, скільки тут цікавого!“³⁾—ділиться він з дружиною своїми вражіннями з Гуцульщини, обіцяючи все докладніше розповісти, як вернеться додому. „Оця робота,—пише він про свої за-писи та спостереження над гуцульським життям иншим разом,—так мене захопила, що я навіть не можу бути спокійним та любитися природою“⁴⁾. Наочний свідок, В. Гнатюк, оповідає, як студював Коцюбинський Гуцульщину, збираючись писати з гуцульського життя, як не минав жад-ної дрібниці чи то з природи, чи з побуту, чи з оригінальної психики цього уламку старого світу, який воскресив у своїх „Тінях забутих предків“, робив цілі екскурсії, розмовляв, розпитував⁵⁾, на-віть в альбом зарисовував⁶⁾, — перечитував спе-ціяльні видання й захоплювався ними глибоко.

1) Могилянський М.—М. М. Коцюбинський. Уривки з споминів. „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VII—VIII, стор. 55.

2) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 129.

3) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 29.

4) Там же, стор. 54.

5) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, передмова, стор. 21—22.

6) Чикаленко В.—Спогади про М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник“, 1917, кн. II—III, стор. 168.

Дякуючи В. Гнатюкові за його етнографічні збірники, що дають, на думку Коцюбинського, „такий багатий, інтересний матеріал, особливо для нашого брата-белетриста“, він додає ще отакі подробиці про себе: „Я дуже ціню такі книжки; змушений жити в місті, далеко од народу, я з головою пірнаю в етнографічні записи, в те чисте і свіже джерело народної творчости, та покріплю тим свої сили“¹⁾. І бувало, що в захопленні він не міг мовчати й ділився здобутими скарбами з своїми кореспондентами. „Весь мій час минає,—пише він р. 1911-го до М. Горького,—в екскурсіях по горах, верхи на гуцульському коні, легкому й граціозному, як балерина. Побував у диких місцях, куди не кожен дістався б, на полонинах, де гуцули-номади перебувають ціле літо з своїми чередами й отарами. Коли б ви знали, яка величня тут природа, яке первісне життя!.. Скільки тут гарних казок, давніх переказів, повір'їв, символів. Збираю матеріал, відчуваю природу, дивлюсь, слухаю, вчуся“²⁾. Не забуваймо, що все це робить хвора людина і що їй потім доводиться гірко свою цікавість відпокутувати. Але мистецькі емоції дужчі над звичайну обережність та оглядність. Душа художника жадібно все вбірає в себе, записує ненажерлива пам'ять письменника—„той нерозлучний секретар мій“,—як писав Коцюбинський,—щоб, виносивши здобуті вражіння в собі й перетворивши їх, подати в гарних, принадних образах. Коцюбинський лишавсь собі вірним і в методах своєї роботи—тим ясним, допитливим дослідником ду-

1) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка. стор. 119—120.

2) „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VI, стор. 390—391.

ші людської, яким він був у своїх творах: і тут він стоїть трохи ніби осторонь, аналізує, об'єктивує вражіння й вилущує з них найістотніше. І може невелику його продуктивність треба не самою сторонньою роботою та лихим здоров'ям пояснити. Найвище піднесення творчості, що й найбільшу дає осолоду письменникові, було у його в момент обдумування, до того ще, як твір виливався на папір. Отже можливо, що на цьому, коли інших не було стимулів, часто й кінчалося все, на це витрачалось найбільш творчої енергії й до останнього акту—передавання образів іншим—не доходило. Вони гинули десь у складках пам'яті, хоч самому художникові дали вже перед тим втіху творчого процесу,—і тим більше, що сама робота зафіксування давала вже тривогу та мук незадоволення дізнавати. Художня вдача Коцюбинського прийшла тут на допомогу лихим обставинам життя, і ця троїста спілка багатьох позбавила нас перлин з творчості нашого великого художника.

XII.

Так працював Коцюбинський. Така була його життєва і творча путь. Вийшовши з лона старшої української повісти, він невпинно ріс, переходючи усякі впливи, і виростав з них також і одкидав їх, скоро тільки ставав над ними, і виконував вічне веління своєї творчої душі—не спинятись на здобутому і йти все вперед, усе шукати. І ми знаємо вже, що Коцюбинський, як художник, знайшов себе, але також і те знаємо, що на знайденому, на „здобутому на власність“ він не заспокоївся. Отой „жадливий та

владний голос—шукай!“—не давав йому на однім місці застоятись. „І так було довго, і так було завжди“... Це повідав нам сам художник у знайомій вже нам чудовій поезії в прозі про те, як шукав він другу свого серця половину. Та величезна трагедія цього великого письменника саме тепер і починається. „Та коли врешті настала зима, коли на голову мою впав перший сніг, я знайшов те, чого шукав“¹⁾. Було вже пізно. Сили вичерпалися. Повно творчих задумів—і неспромога навіть ворухнутись, щоб їх у діло перетворити. І художникові лишалося тільки „підняти очі до-гори, до білого снігу, і зором зацькованого звіря благати його: іди... іди... спадай і покрій навіки“... В цьому велика трагедія Коцюбинського творчості—в тій фізичній безпорадності, коли тим часом творчий запас збільшився безмірно й без ужитку гинув на очах у свого господаря. Що Коцюбинський сам був свідомий своєї трагедії й невимовно болів нею—на це багато маємо доказів і дійсно щось од „зацькованого звіря“ вчувається в тій лаконичній фразі—„На острові не скінчене“, якою він урвав свого передостаннього листа до М. Могилянського²⁾. Так те оповідання й лишилось не скінчене, як за не скінчену треба вважати мабуть і всю літературну діяльність Коцюбинського. Він знайшов те, чого шукав, але знайденого повною мірою не виявив, але останнього слова свого не сказав і заніс із собою в передчасну могилу може найкраще з того, що повним вже цвітом розцвіталось в його душі. Творчість Коцюбинського—це не скінчена,

1) Коцюбинський М.—Сон. „Л.-Н. Вістник“, 1914, кн. V, стор. 193.

2) „Наше Минуте“, 1918, кн. II, стор. 85.

а урвана пісня, урвана на півслові і буквально, і в ширшому розумінні, з погляду його художніх досяганнів і тих можливостей, яких аж тоді вже мали право од його чекати наше і світове письменства. Пішов зимовий сніг і покрив можливости тії „навіки“.

І от верстаючи разом з автором творчу путь Коцюбинського, таку тяжку й страдницьку путь, мусимо ще придивитися—куди прийшов він врешті, які його здобутки й відповідно до них і місце в нашому письменстві. На яку спроможуся відповідь на це—знайде читач далі.

III. НА ВЕРШИНАХ ТВОРЧОСТИ.

I

Куди ж прийшов Коцюбинський?

Завдаючи це питання, ми почасти вже й відповідаємо на його.

Найбільш поширена про Коцюбинського думка—це та, що з його була людина закохана в красу. На цій рисі спиняються всі критики; про це, про „естетизм Коцюбинського“, спеціальні праці написано. Ця думка зробилась ходячою монетою, що аж постиралась од довгого вжитку і багато втратила з своєї ваги. Одні з видимим захопленням і спочуттям, інші з ледве прихованим жалем, але всі проказують без кінця цю зягнану думку про естетизм Коцюбинського, аж врешті лишилась од неї сама порожня шабатурка—„естет“, а всякий зміст живий од неї одлетів.

А тим часом нема може облуднішої думки, немає більшого непорозуміння, як висовувати на передній план естетизм Коцюбинського, як усе в йому під примат краси підбивати, підкоряти під цей невиразний термін те справді велике, що дав нашому письменству Коцюбинський. Правда, він почасти сам у цьому непорозумінні й винен

був. Вже в самому його зверхньому вигляді—і то, як свідчить Ол. Саліковський, з самісеньких дитячих літ¹⁾—вражала кожного, хто з їм стрівався, оця риса краси, елеганції, з убрання починаючи й кінчаючи тим невиразним, проте потужним щось, що ніби огортало Коцюбинського. Ореол краси справді вітав над ним, як над своїм обранцем, оточав усю околицю круг його атмосферу, кінчаючи якою-небудь дрібничкою, галстухом наприклад, і найперше кидався у вічі людям, що стикалися з ним на життєвому шляху. Глузливо й неприхильно закидали йому „аристократизмом“ його товариші по службі²⁾; „втім, як зодягався, носив бриля, в ритмі усіх рухів—було щось од тієї елеганції, яку важко змалювати, але яка невпіймано відчувається“³⁾—з захватом говорить про гармонійність вражіння од його М. Могилянський. Та й у самого у Коцюбинського не зрідка зустріти такі вирази, як той, що цитує, напр., М. Горький з його листа: „Не втерпів я, сходяв на гори і, звичайно, зашкодив своєму здоровлю; але було напрочуд гарно (в первотворі—„красиво“), а це головне“⁴⁾. Коли додати ще до цього самотню його вдачу, що ставила його раз-у-раз трохи ніби осторонь од людей і подій, на позиції допитливого спостерегача, завжди трохи чужого до об'єкту спостереження—то перше вражіння зовсім готове: естет, холодний і байдужий до всього, що виходить поза межі краси або зважується проти її першєства в житті бунтуватись.

1) Саліковській Ал.—Изъ воспоминаній... „Украинская Жизнь“, 1916, IX, стор. 52

2) Чернявський М.--Червона лілея, стор. 7.

3) „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VII—VIII, стор. 51.

4) „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VI, стор. 391.

І отже все-таки про виключний естетизм Коцюбинського, про панування у його житті краси, як самозахованої, самодовліющої, скажу давнім терміном, риси, про примат її—не можна говорити, не жертвуючи правдою. Наше письменство знає таких, що б'ють поклони перед самою красою, що примат її твердо, мов вівтарь який, поставили в своїй душі й кадять перед ним з чисто релігійним завзяттям вірних; світогляд цих справжніх естетів найрельєфніше висловила була письменниця одного з Коцюбинським часу О. Кобилянська, мріючи про таку універсальну красу, в якій „затонули б і „вартости“, і сучасна „мораль“, і угинаючіся спина, і сльози горя, і саме горе“¹⁾. Оце—позиція естета. Коцюбинський,—він сам писав: „поважаю д. Кобилянську, як писательку“²⁾,—ніби також служив тому ж богові краси, але, характерно, нігде не знайдете у його ані натякання навіть на мрії О. Кобилянської. І навпаки, вся його літературна діяльність була свого роду протестом проти тих мрій. У його душі інший панував примат, до якого краса входила лиш складовою,—неодмінною, правда, й бажаною,—часткою, але все ж часткою тільки, не більш. І коли ми синтетичним окинемо поглядом життя і творчість Коцюбинського, то без великого клопоту знайдемо той вівтарь, на якому справляв свою життєву месу Коцюбинський і до якого краса була тільки неминучим додатком, аксесуаром. І вдача його, й самий хист були далеко складніші і в рямці го-

1) Кобилянська О.—Покора. Нариси. Львів; 1899, стор. 13.

2) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 68.

лого естетизму вони не вкладаються. Цей кожух був також не на його шитий.

У Чехова, за яким також числиться подібний, як і в Коцюбинського, „гріх естетизму“, єсть чудове оповідання „Припадок“—на тему за проституцію, про той „страшний, як каже Чехов, гріх—купить за рубль живого человека“. Нам як-раз до речі буде тут згадати героя з того оповідання, студента Васильєва, схарактеризованого у Чехова оцими словами: „Хтось із приятелів сказав був якось про Васильєва, що з його талановита людина. Єсть таланти письменницькі, сценичні, мистецькі, у його ж особливий був талант—людяний („человеческий“)¹⁾ Оцю „людяність“ свго таланту й виявляє Васильєв у Чехова. Він любить науку, він розуміє й тонко відчуває мистецтво і глибокі переживає емоції, споглядаючи на прѳяви краси, але справжній катаклізм у його душі відбувається тільки тоді, коли він стрівся з тим „страшним гріхом“ і уявив собі, щѳ то значить—„купити живу людину за карбованця“. Його особливий, людяний, талант допоміг йому чужий біль і чуже пониження пережити, як власні, і він того болю вже не може забути. І не дає забувати його й иншим людям.

Думаю, що нема кращого й для нашого Коцюбинського означення, як те, що він посідав на височезну міру отой людяний, „человеческий“, талант. Усе инше було тільки додатком до того таланту, тим, що давало йому силу „людськії душі пробивать“, зачаровувати їх і міцно в зачарованні держати, але в інтересах того, про віщо говорив йому неустанно й не змовкаючи,

1) Чеховъ А. П.—Полное собраніе сочиненій, изд. Маркса, т, VII, стор. 136.

що владно диктував йому його людяний талант. Його позиція самотности тут ані трохи не заважала, бо вона тільки в першому тягу його творчого процесу робила своє діло, об'єктивуючи вражіння. Далі вже вступав у свої права той людяний талант, що надав вражінням огню, наливавав їх повно вщерть людськими інтересами і примат життя, людини поставив так твердо, що його схитнути ніяка не могла вже сила. І коли ми перебіжимо твори Коцюбинського, пригадаємо їх зміст і деталі, то цей особливий талант на повен зріст стане перед нами, а естетизм його одійде на своє справжнє місце, занявши почесний, але все ж відповідний до ваги своєї куточок у загальній творчості письменника, в його світогляді, що водив рукою нашого незрівняного майстра слова. Широка людяність—це основа його творчості і примат людяности знайдемо в його творах. „Чому те серце не хоче вдовольнитись своїм близьким щастям,—такі думки клопочуть голову „ціпов'язові“ Коцюбинського,—чого воно скоріше б'ється від одної мрії про щастя других людей, щастя, що може й не доведеться... побачити його?... А хіба він знає, чого це так?“¹⁾ Не знав цього може й сам автор, та й знати власне не треба тому, хто йде слідом за потужним велінням людяного свого таланта.

Почнімо з перших творів Коцюбинського, його ще первісної манери.

¹⁾ Коцюбинський М.—В путях шайтана, стор. 126—127.

II.

Питання про народ та „мужицьку долю“, ота вічна „життьова загадка“, чому „для мужиків нема щастя на землі“—займає не тільки герсів Коцюбинського, а й самого автора, займає зглибока, не в скороминущих обставинах, а в принципіальній постановці. Робота тяжкая, залежність од форм мизерного животіння, ота „власть землі“ та хазяйства, скупі радощі, як що пощастить хоч „другу половину свою“ знайти в любому подружжі, але далеко частіш незлагода навіть у сем'ї, на підставі самих господарських потреб та обрахунків спарованій—ось що найдужче притягає увагу Коцюбинського в першому періоді його діяльності. Мало не все перше десятиліття його письменницької роботи можна звести до його ж таки характеристики героя з повісти „На віру“:—„Він глибоко пересвідчився, що Бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він—росло і дужчало з ним те пересвідчення“¹⁾. І воно, пересвідчення це, росте і дужчає з кожним твором Коцюбинського, переймає собою їх цілком, вершка досягаючи в оповіданні „Ціпов'яз“. „Чого ж це Бог сотворив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? чого це так? чого?“²⁾—ці „дурні питання“ посіли і „ціпов'яза“ й самого автора, і з мукою шукає він на них одповіді. Його ціпов'яз „любив землю, як пташка повітря, риба—воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води“³⁾. І от „розпалена уява Семенова перено-

1) Коцюбинський М.—В путах шайтана, стор.24.

2) Там же, стор. 109.

3) Там же, стор. 128.

сить його в пришлі часи, в тії часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли зубожілі, голодні вони враз з усіх грудей скрикнуть: „Смерти нам або поля!..“ І сам автор лине за своїм героєм у ті майбутні часи, коли це вже набулося, стало доконаною річчю і для його самого вилилося в ті чудові й разом жахливі картини, що їх Коцюбинський пізніше змалював у нарисах „Fata morgana“. „Голодні зворохоблені лави, повні розпуки й зневірря, ринуть на багатих, на тих, що мають ґрунта необмежні, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливається море крові людської... І не спинити тої колотнечі, як не спинити хуртовини, не спинити зливи, що затоплює землю, клекаче бурчаннями, руйнує греблі й усе, що на дорозі“¹⁾). Нам, що тих часів діждались були раз і вдруге, зрозуміливий стає цей екстаз пророчий, що надихнув цю картину, і ми ще раз можемо пересвідчитись і побачити наочно, як уява художника часто попереджає міркування політика та й самої науки висновки...

Таким Коцюбинський увійшов у наше письменство—зовсім не естетом, що б'є поклони перед віттарем єдиній та універсальній красі. Щоб так писати, треба і в своїй душі носити щось од „ціпов'яза“. І Коцюбинський справді носив його найглибші риси,—він так само „любив землю, як пташка повітря, риба—воду“. Бо тільки з отієї любови великої можна надихнутися на пророчий екстаз або на ті бажання, які висловлював наш письменник перед російським своїм товаришем: „ціле море образів і думок, до сліз простих і лагідних пісень—так би дощем з неба

¹⁾ Коцюбинський М.—Впутях шаїтана, стор. 139.

й линув усе те на землю, на людей“... 1) І як умів, на скільки снаги й хисту було—робив це Коцюбинський.

Робив це, насамперед, з величезним розумінням широ-людського в людині, в саме підґрунтя своїх творів закладаючи скрізь широку, принципіальну думку, засновуючи їх на міцних підвалинах світової ваги проблем. Єсть у Коцюбинського оповідання, яке так і зветься „По-людському“. Оповідання одно з слабших у його художньому надбанні, але для нас це тим цікавіше, бо і в цьому навіть анекдоті зовсім не анекдотичний підклад вчувається. Карпо, що робить цілу низку дурниць, робить їх з переконання, виходючи з принципу, що „людині по-людському слід жити“ 2). „Дивлюсь я, каже, на життя наше, і аж страх мене огортає. Цілий вік у ярмі, мов худобина яка, кожен норовить тебе запрягти та ще й поганяє... А що з того маємо? Ні спочинку, ні страви людської: куліш та борщ нісчимний... В хатах тісно, поросята та телята укупі з дітьми зимують, грязь, дихати нічим, нездорово.. А ми ж люде, не свині у хліву“ 3). Сміховинні вчинки Карпові зовсім не сміховинне мають піткання, та автор і в думках того не покладає, щоб з його героя можна було сміятись. Усенька біда Карпова в тому, що „не вмів по-людському жити“, не знайшов гармонії між заміром та вчинками—і характерні думки автора, що ними на останку припечатано це оповідання.

1) Горький М.—М. М. Коцюбинський. „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VI, стор. 393.

2) Коцюбинський М.—По-людському. Львів, 1900, стор. 11.

3) Там же, стор. 6–7.

Я замислився.

А навкруги було так гарно, так радісно. У чистій і ніжній, як лоно коханки, блакиті, в мсгутній хвилі життя, що ледве виявлялось таємним трепотінням соків, у теплому й запашному диханні весни було так багато радості, почувалась така повна гармонія... І наче в такт природі серце мое стрепенулось од бажання подібної ж гармонії в людському житті, од сподівання нової весни, коли добре насіння не загине в холодній землі, а зійде, розвіється і дасть розкішне жниво під впливом животворного тепла ¹⁾.

Краса навкруги, так багато радості, повна гармонія... Чом же люде не вміють використувати цього добра, щедрою розлитого рукою, чому не тямлять завести гармонію між своїми замірами та вчинками й справді людське, хороше життя втворити на цій укоханій землі—ось що зглибока займає художника, і цю рису я прохав би читача затишити, бо вона ще нам пізніше знадобиться.

Минаю „П'ятизлотника“, „Помстився“, „Посол від чорного царя“, з яких кожне являє собою високий порив людяного таланту, що вклав автор у своїх героїв. Спинюся трохи ще на більшому оповіданні „Для загального добра“. І тут знов же зустрінемо нову варіацію знайомого мотиву, і тут ще раз одбувається перед нашими очима трагедія од дизгармонійности між замірами та вчинками. І тим ця трагедія глибша, що дизгармонійність ця вже не залежить од примхи якогось наївного Карпа, а з самої істини людських стосунків випливає. Це щось на зразок старо-грецької „мойри“, лютої неблаганної долі, що порядкує людьми й кидає ними,

¹⁾ Коцюбинський М.—По-людському. Львів, 1900, стор. 17.

немов трісками. Громадський лад, добро загальне, закон—повинні стояти на сторожі коло добра поодиноких людей, бо тільки їхнє добро в сумі дає й добро загальне. Це принцип. А практика? Хвалений лад той вимагає жорстоких жертв, не сплачуючи їх нічим; добро загальне сходиться на якісь „проблематичні“, але нікому не потрібні й усім шкодливі витребеньки; закон... „закон! вони вже чули те слово. Як тільки яке здирство, як тільки кривда яка громаді—зараз: закон“¹⁾). А в сумі виходить, що замість добра загального лишається „глуха ненависть до всього, що зветься паном, що має спільність з школою, наукою, з законом“²⁾)—з усім, що те „добро загальне“ в своїй особі виявляє. Це у жертв. Не краще й у справців того веління од потужного Молоха наших суперечливих часів: не тільки Замфір, Маріора та мош-Діма безневинно покутують вади громадського ладу, відчуває їх і Тихович, і ще більше тим, що знає й тямить повне безглуздя та недоцільність принесених жертв. Що ж лишається „для загального добра“? Знову ж таки сама дизгармонійність, що серед розкішної краси, розлитої навкруги, руйнує й нищить бажану гармонію. Коцюбинський торкнувся самих підстав людського життя і зовсім не як естет, а як громадянин, і вони розлетілися на друзки при світлі вогню з того віттаря, перед яким справляє людяний талант свою велику службу людям.

Отже Коцюбинський першого періоду, періоду шукання, найменше скидається на самовдоволеного естета, що мріє про універсальну красу, в якій затонули б усі ознаки й вартости

¹⁾ Коцюбинський М.—По-людському. Львів. 1900, стор. 93.

²⁾ Там же, стор. 141.

людського життя. Навпаки, згорблені од праці спини, сльози горя і саме горе домінують у творчості нашого письменника, через цідилко його художніх засобів перепущені... „По-людському“ він спозирає на землю, на життя й природу, і коли й журиться чим, то хиба дизгармонією в людському житті; коли й мріє про віщо, то хиба про жадану й сподівану гармонію між красою та життям людським, які він сподівається колись поєднати й здружити. Тут не знайдемо естета... То може він народивсь пізніше, коли письменник справжнє своє знайшов покликання?

III.

„В путах шайтана“, „На камені“, „Цвіт яблуні“... далі—„У грішний світ“, „Під мінаретами“... нарешті бурхливі настрої-марєво персонажів „Fata morgana“—знов же й тепер „по-людському“ оглядає кохану землю людяний талант Коцюбинського і знов примат життя, самого життя, висовує він. Надто показні з цього боку нариси „Fata morgana“, з характерним підзаголовком: „із сільських настроїв“—ба й справді написані в формі ніби уривчастих, як і настрої людські мінливих розділів.

Автор задумав був свій твір як трилогію—в першій частині (1904 р.) змальовано передреволюційні настрої на селі з невиразним сподіванням якоїсь грядущої переміни; друга частина (1910 р.) подає образки з революційних часів 1905 р.; нарешті в третій, не написаній, Коцюбинський мав торкнутися „заспокоєння“ села та здичавіння його по революції. „Тема дуже цікава,—хвалиться він В. Гнатюкові,—не знаю тіль-

ки, чи вдасться мені зробити з неї те, що хочу. Боюсь, що не вдасться; тоді подеру рукопис і край, хоч дуже шкода буде часу, праці і сил“¹⁾. Що Коцюбинський дуже вагався, це оповідання пишучи, і довго працював коло його, видно з згадок М. Чернявського. „Не знаю, оповідає він, що робить з своїми „Мужиками“—говорив Михайло Михайлович перед нашою подоріжжю до Києва (мабуть р. 1908-го. С. Є.). Ніяк не можу скінчити їх*,—і на питання—з якими „мужиками“—пояснив: „А з тими, що вивів їх у „Fata morgana“. Тепер пишу другу частину й ніяк не можу розв'язатись з ними“²⁾. Бачимо, що він цілими роками обробляє цю тему й кінець-кінцем дає грандіозну картину сільських настроїв і вчинків, що дійсно можуть приголомшити читача: даремно боявся й вагався автор—ця річ безперечно йому вдалася... Починається картина як індивідуальна історія родини Воликів—батька, матері й дочки—але потроху-помалу пристають до них сусіди, ближчі, дальші, ціле село; картина росте, все ширші захоплює обрії, виставляє безліч виразних постатів і закінчується—в написаній частині—жахливим образом сільського погрому та дикого „самосудія“ селян над своїми ж братами й товаришами. Це як-раз один з тих творів, до яких просто стосується той епітет „історичних документів українського життя“, який надав їм наш історик. „При тій серйозности,—каже проф. М. Грушевський,—з якою покійний письменник ставився до свого писательства і своїх тем, обробляючи їх на підставі матеріялу старанно зібраного, переважно ним самим особисто, на влас-

1) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 120.

2) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 33.

ні очі простудійованого — вони мають нерідко просто таки науковий інтерес, а те глибоке проникання в психологію людської душі... надає його малюнкам спеціальну вартість і зміст, якого не знайдемо в чисто документальнім матеріалі: своєю артистичною інтуїцією кількома рисами він дає часом стільки для зрозуміння подій, настроїв, їх змін, скільки не дадуть ніякі збірки актового, офіційного матеріалу і хоч, розуміється, як всякий документ, і його помічення вимагатимуть від дослідника критичної перевірки, але для пізнання українського життя його часів вони дадуть дуже багато“¹⁾).

Родина Воликів, зубожіла до повної пролетаризації селянська родина, настроями являє собою, коли хочете, мікрокосм селянського світу. Голова родини, колишній робітник з гуральні, бурлака з натури, ненавидить хліборобську працю і на думку жінки— „легкого хліба шукає. Всю, каже, силу віддав землі—більше не хочу“²⁾ „Кроти!—кидає він згорда хліборобам,—залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму. А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму, дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!“³⁾ Андрій усе сподівається, що відновиться в селі гуральня, а тим часом рибку ловить, на почту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Гуральня—то його марево, його *fata morgana*, що їй він не має сили опертися. Жінка Андрієва,

1) Грушевський Мих. — Сумний Великдень. „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. V, стор. 197.

2) Коцюбинський М.—У грішний світ, стор. 92

3) Коцюбинський М.—Дебют. Оповідання. С.—Петербург—Львів, 1911, стор. 69.

Маланка, навпаки, мріє про землю і тільки про землю, і що-до цього єсть у ній щось од давнішого „ціпов'яза“ Коцюбинського. Виріши на панській роботі, напоневірявшись по наймах мало не весь свій вік молодий, вона зберегла проте інстинкт прив'язання до землі, теплу віру до неї й надію, що тільки посідання землі визволить з біди. „Яка ти розкішна, зёмле,— думала Маланка.—Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело сбробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять... І моєму дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди, „пане добродзею“, до плуга... Ох Боже, Боже, хоч на старість зазнати того щастя—дитину свою вивести в люде“¹⁾). А дитина тая, дочка Гафійка, знов же своє власне має марево: письменна, горнеться до книжки, до просвіти, до гурту тієї сільської інтелігенції, що почала була у нас з'являтися зрідка по селах ще задовго до першої революції,—в нарисах Коцюбинського заступником її й проводирем був Марко Гуца. Побіч родини, що стоїть в осередку, перед нами проходить ціла галерея селянських образів і типів усякої вдачі й на всяку міру. Тут і сірі масові люде, як Панас Кандзюба, що не знають, де себе притулити, і йдуть хильцем то за одним, то за другим дурисвітом. Тут і сільський анархист Хома Гудзь, що каже про себе: „Таку злість у собі почуваю—аж душа пашить... як за-

¹⁾ Коцюбинський М.—У грішний світ, стор. 96.

пече, як запече—так узяв би в руку довбню та й перебив би усіх. Ходив би від хати до хати—та й по голові, та й по голові. Одного за те, що людську кров п'є, а другого—що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце“...¹⁾ Тут і статечний хазяїн, прототип пізніш уславленого „куркуля“, Підпара з його непохитною рішучістю обороняти своє „не рушницею тільки, а і зубами“, з твердим переконанням: „Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушимо. А що надбав, то його праця і всяким неробам зась“²⁾. Хвилюється, нуртує, кипить життя, йдуть поголоски, ширяться чутки одна за одну принадніші, нарешті мов грім розкотились і події. Спершу в організованих формах—„забастовка“: „озуть пана у постолі“, бо „у цьому слові була ціла картина, роскішний план, справедливість людська й небесна“³⁾. Добре, „озули“, та не заспокоїлось розбурхане вже море. „Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить—незвісно. Важко, трівожно дихалось всім у ті похмурі дні і неспокійно минали довгі осінні ночі. Як би хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін, або розрізав густе повітря постріл рушниці, люде вибігли б з хат та кинулись осліп одні на одних“⁴⁾. Нарешті все це напруження вибухло страшним погромом, та й не просто погромом, а якоюсь оргією лютого нищення за-для самого нищення: взяли го-

1) Коцюбинський М.—У грішний світ, стор. 98—99.

2) Коцюбинський М.—Дебют, стор. 88.

3) Там же, стор. 79.

4) Там же, стор. 110.

ру думки доморослого анархиста Хоми Гудзя й село перебуло хвилю п'яного чаду, коли знищені в панській будинку речі— „всі оті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пустка руїни—будили ще більшу жадо́бу нищить, ламати, бити, і ноги без тями топтали знищене вже, а руки шукали нового“¹⁾). Не довго точився п'яний чад і тим тяжче прийшлося на похмілля—страх перед заподіяним, жахлива картина розправи „статечних“ елементів і як останній штрих— „на світанні козаки вступили в село“²⁾... Що сталося по тому, можемо тільки догадуватись, бо, на жаль, картина лишилась недописаною і тільки злегка проступає в „Intermezzo“ вже втихомирене село.

В „Fata morgana“ розгорнув Коцюбинський надзвичайну силу художнього таланту, навіть для себе самого незвичайну. Лірик переважно, малює він тут чисто епічними способами, нігде не зраджуючи себе, свого внутрішнього хвилювання не виявляючи; штрих за штрихом кладе він на папір, і ви бачите, як наростають настрої, як облудне марево огортає всіх, затуманює розуми, закриває з-перед очей стежки, що ними звикли люде ходити, й навертає на вчинки, перед якими з жахом стануть вони самі, коли fata morgana ота розвіється... Художник подав руку громадянинуві і вкупі вони, без натягування й тенденційности, таку змалювали картину, яка вбірає очі мистецьким виконанням, та й жах великий викликає своїм змістом.

1) Коцюбинський М.--Дебют, стор. 127.

2) Там же, стор. 148.

IV.

Поміж першою та другою частинами „Fata morgana“ з'явилися архитвори людяної музи Коцюбинського—„Сміх“, „Він іде“, „Невідомий“, „Persona grata“, „Intermezzo“—все частки одного великого образу боротьби, до якого тодішні часи не крапельками, а цілими потоками долляли крові, сліз та справжнього людського горя. От „Сміх“. Герой тільки під впливом тривоги од очікуваного погрому та істеричного реготу куховарчиного „побачив те, біля чого що-дня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все зїли, разом з обідом... Синій чад у кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду й чаду... ледве прикриту... Як у барлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!“¹⁾ Таке побачити і так взагалі дивитись—„великими очима, наляканими, гостримі і надзвичайно видющими“—ніколи не здолає байдужий, до всього, окрім краси, холодний естет, а лиш людяний талант, що саме життя може любити й людським горем боліти. Те ж саме дає нам „Невідомий“—образ безіменного терориста, що ставши „гнівом народу“, за свій учинок іде на страту з піднятим чолом і з чистим серцем. „Бо в його серці скипілась

¹⁾ Коцюбинський М —3 глибини, стор. 19.

кров невинно пролита, бо в нього зіллялись усі людські сльози і полум'ям знявся народній гнів¹⁾. „Він іде“ — страшний образок смертельного жаху цілого народу, відвага одчаю, що кидає свій виклик непереможній силі, бо „чого боятись, коли найстрашніше пройшло вже крізь серце вогнем і спалило там все?“²⁾. „Persona grata“ — огидний син кривавого часу, з чимось „скритим і запечатаним“ в очах, з таємницею од галюцинацій та привидів страчених його рукою сильних людей, який і сам врешті почув „смак душоубства, почув зненависть в серці і розкіш муки“³⁾. „В дорозі“ — образ утоми, зневіря, апатії, знесилля, занепаду поміж тими, хто був колись сильним і може міг навіть поділити отого „невідомого“ долю; та серед цього тріумфу гидотної дійсності вистигає вже протест у душі втомленого так само товариша Кирила... Скрізь людяний талант зумів відшукати як раз людські риси й показати їх нам з драматизмом, якому важко підшукати паралелі. А де ж тут естет?

Вінцем творчости Коцюбинського за цей період були ніби безпретенсійні вражіння втомленої людини, що шукала самотності й спочинку, відомі під промовистою назвою „Intermezzo“, і людяний талант досягає тут грандіозної сили розмаху, напруження і — мистецьких наслідків. Художнє виконання твору дорівнює глибині замірів авторових. І тим більша тут перемога людяного таланту, що поставлено його в обставини бунту проти людяности, в умови цілком мізантропичні, які, розхитуючи одну по одній усі підстави людського життя, могли до людознена-

1) Коцюбинський М. — З глибини, стор. 41.

2) Там же, стор. 58.

3) Там же, стор. 81.

зистних висновків довести людину. Коцюбинський зазирнув тут, можна сказати, в саму безодню розпачу та мізантропії, на тяжку спробу виставив був свій людський талант—і вийшов з неї переможцем. „Я утомився,—сповідається особа, од якої провадиться оповідання.—Бо життя безупинно і невблаганно йде на мене, як хвиля на беріг. Не тільки власне, а і чуже. А врешті хиба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води протоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. Я не можу бути самотним. Признаюсь—заздрю планетам: вони мають свої орбіти і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Годі як на своїй я скрізь і завжди стріваю людину“¹⁾. І далі йде чудова в своїй силі діятриба на людину, гідна стати в низці найкращих утворів людського генія, що кидає вогневими стрілами образи, гніву та обурення.

Я не можу розминутись з тобою... Я не можу бути самотним... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш в середину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Ввесь жах, ввесь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти це робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних „треба“, у безко-нечних „мусиш“.

Я утомився.

Менз втомили люде. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміять. Повідчиняти вікна! Провітриць

¹⁾ Коцюбинський М.—З глибини, стор 21—22.

оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміять. Нехай увійдуть у хату чистота і спокій ¹⁾).

Це формальний бунт, повстання проти людини, що титанично досягають сили й валять усе зв'язане з людським життям. Бунтівник од залізної руки міста тікає на лоно природи, між зелені ниви, на повну самотину. Але й там, серед тиші й безлюддя, не може по-первах знайти бажаних чистоти і супокою, й там тяжкою марою женеться за ним життєве страхіття.

Хиба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люде... всі ті, що складали, у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання або криваву жорстокість звіря. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Це ви, що з вас витікла кров в маленьку дірку від салдацької кульки, а це ви... сухі препарати: вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з докором—і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять... Цілих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в роті приемний, солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як кривава мара. Проходьте! я утомився.

А люде йдуть. За одним другий і третій і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні— і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерти і всі лишають на душі моїй сліди

1) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 22.

своїх підошов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний! 1).

Так говорити, так почувати міг тільки чоловік з надзвичайно людяною душею, з великим людяним талантом, що озивався щиро на всякий прояв чужого горя, аж поки вичерпався до краю й сам у якогось живого мертвяка обернувся, аж поки море того горя людського не захлеснуло його до 'станку, не втомило до втрати всякої спроможности на чуже і на своє горе реагувати, співзвучними рухами озиватись. Криком скричав він у безмірі тієї ваги, що насунулась на його й придушила до повної безвладности, до рефлексивного, чисто фізіологічного відруху, яким відкидає людина всякі вражіння болю й який вибухнув нарешті отим бунтом проти людини.

І от бунтівник сам, сам один серед нив у червні, сам один, коли не лічити трьох білих вівчарок, зозулі та жайворонків... „На небі сонце—серед нив я. Більше нікого“ 2). Спочиває, одходить змертвіла душа, вертається чутливість, жадібно вливає в себе спрагла душа життя природи, вічний рух космосу, в якомусь пантеїстичному захваті схиляючись перед його проявами, ясно, як ніколи, свій зв'язок з землею відчуваючи. І в міру того, як одмоложується душа—вертається до неї й той нерозлучний з людяним талантом жаль за людиною, прага до життя. Воно ж усюди Ось як наш бунтівник обертається до єдиного тепер свого товариша.

.....Сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів—хто знає, що вийде з того насіння? може вогні?

1) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 25.

2) Там же, стор. 27.

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий сцілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш—охоче вливаю в себе вогняний напій і п'янію від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми „невідомого“ з'явився я на світ—і перший віддих, і перший рух мій—в темряві матернього лона. І досі той морок надо мною панує— всі ночі, половину мого життя—стоїть він між мною й тобою. Його слуги—хмари, гори, темниці—закривають тебе від мене—і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпуцуся в нім на-віки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість—і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у феєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене—творю твою подобу, даю наймення їй ідеал і ховаю у серці. І він мені світить ¹⁾).

Він йому світить... Це справді так. Великий людяний талант, навіть без міри втомившись людськими муками, навіть счинивши формальний бунт проти людини—не може без своєї провідної зорі жити. Він ловить себе, що до сонця звертається, як до живої істоти — „невже це значить, що мені вже бракує товариства людей?“ ²⁾—дивується він, хоч і знає, що це дійсне так. Бо коли реальна людина, „звичайний мужик“, таки перестріла його серед порожніх нив, він не тікав. Навпаки. Мужик той був для його „наче палічка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків“. І перше, що почувив у собі людяний талант недавнього бунтівника проти людини—це той самий жаль пекучий до людського горя. „Ага, людське горе, ти таки

¹⁾ Коцюбинський М.—З глибини, стор. 30.

²⁾ Там же, стор. 31.

ловиш мене? І я не тікаю? Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!“¹⁾ Він слухав звичайну розмову звичайного мужика про звичайнісенькі між людьми речі, зовсім „не страшні“, бо такі вже щоденні, й гарячково, похапливо складає їх у спраглій душі. І як останній висновок: „Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?... Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка й грим. Освіжи небо і землю. Погаси сонце і засвіти друге на небі. Говори, говори“...²⁾ І коли хуртовина згуків торкнулаоь його душі, людяний талант почув, як струни душі, що були „ослабли, пошарпані грубими пучками, тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люде. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає“. Переміг людяний талант і лишивсь таки вірним собі навіть серед страшної спроби на людське звірство та хижацтво. Та й інакше і бути не могло, бо це органічна його риса, якої йому не позбутися. І „Intermezzo“ Коцюбинського дає таке свідoctво людяного таланта, вже цілком дозрілого й витонченого, з широко розгорнутими крилами, що так промовисто написане ледве чи й знайдемо в світовому письменстві.

V.

Не знаю, чи й треба до сказаного щось ще додавати, але не можу на-останці не навести ще

¹⁾ Коцюбинський М.—З глибини, стор. 34.

²⁾ Там же, стор. 35.

однієї-двох деталей з того гуманістичного свідоцтва. Вже на передодні смерті, безнадійно хворий, р. 1912-го, Коцюбинський проспівав буквально таки „хвалу життю“, осанну вічному і негасимому інстинктові існування. Над руїнами Мессіни, серед страховища розкопок, посеред не трупів навіть, а *tembra disjecta* із трупів,—письменник зумів таки добачити про́яв живого життя і околишне—каже він—„мене вже не вражало. Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті радісним сонцем, помаранчові сади, безконечний шовковий простір блакитного моря, і душа моя проспівала над цим кладовищем хвалу життю“¹⁾. Більше того... Холодіє рука, спиняється серце, смерть видимо наближається, вже за плечима стоїть, чудовим народнім кажучи виразом. І в повній свідомості близького й неминучого кінця тремтяча рука ще раз, в-останнє, малює—сонце, простір, квіти, гру барв, веселкове життя, ту мінливу зграю вражіннів і настроїв, що зветься—„На острові“. „Ах, як добре збирати усмішки і оддавать їх другим!“—мріє конаючи автор і кінчає незабутнім образом аґави в цвіту.

Сизі листя в'януть тим часом під нею, одхилляються, як недужі, по них стікають дощі, сині зуби мертво блищать на сонці, корона сохне і м'якне, наче ганчірка, а квітка на високому пні вітає сонце і море, скелі та далекі вохкі вітри гордим і безнадійним привітом засуджених передчасно на смерть.

Одчиняючи вранці вікно, я раз-у-раз бачу ряд цвітучих аґав. Стоять стрункі і високі, з вінцем смерті на чолі й вітають далеке море:

— Ave, mare, morituri te salutant!²⁾

1) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 138.

2) „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. 1, стор. 22.

Це були останні слова Коцюбинського, для громади призначені, останній привіт його читачам, його, коли хочете, заповіт поетичний. Але який же бо й знаменний це заповіт... Сам moriturus, навірущий, думає тільки про життя, йому одному хвалу співає, йому одному привіт посилає. Який великий, во-істину невичерпаний запас любови до життя в усіх прроявах треба носити в грудях, щоб так закінчити свою публічну діяльність. І це безперечно над який хочете естетизм краще, глибше й зворушливіше, бо показує нам у письменникові глибоку, вдумливу, з справжнім людяним талантом людину, що приймає, кажучи модним тепер словом, життя у всій його барвистій ріжноманітності, необмеженому багатстві його витворів, мінливості його настроїв. Правда, приймаючи, вирізняв він те, що йому більш було до любости, але торкаючись навіть нелюбих з'явищ, усе м'ягчив, поясняв і пробавав, своїм людяним талантом осяваючи темні закутки, силкуючись звести в гармонію те, що єсть, з тим, що повинно б бути. Не дурно Коцюбинський, як переказує М. Горький, мріяв про спеціальне видання, людині присвячене. „Треба б,—казав він,—провадити рік-у-рік „Літопис пррояву людяности“—що-року видавати книгу—огляд усього, що втворила за рік людина в сфері заходів для щастя всіх людей. Був би це чудовий засіб людяям, щоб самих себе спізнати й одно одного. Адже ж нас більше знайомлено з лихим, аніж із добрим. А для демократії такі книжки особливо б велике мали значіння“ ¹⁾. В цьому проекті на повен зріст стає людяний талант Коцюбинського, той самий, що яскраво про-

¹⁾ „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VI, стор. 386.

бивається повсюди в його творах, виблискує сьайвом високого гуманізму і нас, читачів, веде за собою в ту сферу, якої він сам шукав ціле життя своє.

Сферою тією була гармонія. Гармонія не тільки ліній та красок, чисто почуттєва гармонія, що захоплює звичайного естета, але й гармонія духу, настроїв, учинків—усього, що для Коцюбинського об'єднувалось у вищому синтезі—гармонії життя. Маємо цікавий один образок у його—„У грішний світ“, що дав назву цілій збірці оповіданнів. Перед нами закинутий у горах жіночий монастирь з його пожилцями, що шукали гармонії життя в супокої, відчуженні, втіканні од світу. Він, світ отой, іноді нагадував про себе,—як от, коли громадка послушниць вибралась на шпиль, послані на роботу. „Раптом стали. Посліпли. Море світа залляло їм очі. Тремтячі, зворушені, розплющили очі. Перед ними лежав той далекий грішний світ, із якого вони втекли колись у тиху, чорну яму—принадний, веселий, у сьайві, як мрія, як сам гріх. Далеке море одкрило широкі обійми зеленій землі і радісно тремтіло, немов жива блакить неба. А земля мліла й сміялась в обіймах, немов упоєна коханням жінка, і блищали на сонці рядки білих домів, як дрібні зуби у неї, а зелені долини стелились долі, як коси“¹⁾. Чудова, прекрасна, викінчена гармонія перед черничками, а там, позаду, в чорній ямі, де вони мріли знайти гармонію—як у ямі: ворожнеча, заздрість, бридка дріб'язковість, вічне зазіхання, дарма, що інтимним „сестра“ взивали чернички одна одну. В казен-

¹⁾ Коцюбинський М.—У грішний світ. Оповідання. Львів, 1905, стор. 124.

ній, офіційній атмосфері мерзле то було слово, кригою холодною падало з холодних уст... І тільки прогнані з монастиря, по дорозі в той грішний світ, справді розмерзлись їм і розкрилися серця й вони справжньої зазнали гармонії: інтимне слово вернуло свою теплу інтимність, прописної казенщини позбувшись.

- Сестро Секлето, де заночуєм?
Ласкавий голос... Хто це промовив? Тепло, сердечно, мов сонце вечірнє? То їй почулось...
— Сестро Секлето, де заночуєм?
— Сестричко Марто!...
Невже то промовив до ворога—ворог?

І далі маємо чудову сцену, одну з тих, на які такий був гарний із Коцюбинського майстер-

Сестра Секлета лежала на грудях у Марти чорні плечі її тремтіли від плачу.

— Прости!

— Хай Бог простить!...

Юстина глянула на Варвару... Вліді уста у неї затремтіли, як у малої дитини.

У Варвари текли з очей сльози...

Щось важке й болюче підкотилося Юстині під серце і раптом трісло. Зробилось так легко, так радісно, як іще ніколи. Вона стояла і несвідомо шептала: сестричко, сестро.

І це маленьке слово, промовлене так щиро ворогами отут, на дорозі у грішний світ, слово, яке вона тисячі разів повторяла досі холодними устами там, у монастирі, раптом набрало для неї якоїсь незвичайної краси, якогось особливого тепла і співало в душі, як пісня.

Вона немов уперше промовила: сестро.. сестричко...

Воно їх єднало краще, міцніше, як досі... Від нього розступались чорні бори і не страшним став той невідомий, далекий, той грішний світ... 1).

1) Коцюбинський М.—У грішний світ. Оповідання. Львів, 1905, стор. 132.

Аж хочеться—„амінь“ сказати... Та автор і сам його промовив: „Сонце ховалось за гори і чорний морок вставав із мертвих борів. Та то байдуже, бо вони знали, що там, у долині, куди простують, світить іще сонце та б'ється хвиля живого життя“¹⁾.

Так, це дійсне—„амінь“, справжнє потвердження до всього світогляду Коцюбинського. Гармонія в житті—найдорожче, про неї мріє письменник,—згадаймо кінець оповідання „По-людському“,—але тільки в „грішному світі“ її треба шукати і можна знайти; ніяке усування од життя, ніяке утікання од гріха та спокус, осамотнювання та в тій або іншій криївці перебування не тільки не дають бажаної гармонії, а саму-но вносять дизгармонію. Ось „товариш Кирило“—може теж кандидат у „невідомі“ („В дорозі“). Для його „краса природи, принадність жінки, чари музики і слова—все це котилось, як хвилі в далекому морі, чужі й невидимі. Природа—це були день або ніч, зима чи літо—час зручний або незручний за-для роботи; жінка—товариш чи ворог, пісня—лиш те, що кличе до боротьби. І двадцять три роки, подвоєні в тінях на худому обличчі, у зморшці на чолі, немов зреклись своїх прав, зсушили молодість“²⁾. Якийсь євнух це, а не жива людина... І коли він опинився на спочинку, без звичного діла, серед природи, то мов гвіздком у тім'я вдарило його: „Невже він цього ніколи не бачив?“³⁾—і „дивився новими очима... ні, не новими, а тими, що довго спали

1) Коцюбинський М.—У грішний світ. Оповідання. Львів, 1905, стор. 133.

2) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 83—84.

3) Там же, стор. 85.

під вагою безвладних повіків“¹⁾. Так малює Коцюбинський одірваність од життя і прокид до його. Всяке сектантство, з самої вже природи своєї темне, обмежене і фанатичне, вузьке й закутне—органічно чужим було ясній і широкій його вдачі. Сектантом—назвіть це навіть якимсь принадним терміном—він просто не міг бути, бо не зміщавсь у частковому. „Бо,—писав він колись,—по-за всякими програмами й партіями—земля належить до мене. Вона моя. Всю її велику, розкішну, створену вже—всю я вмещаю в собі. Там я творю її на-ново, вдруге—і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї“²⁾. Як і його персонажі, Коцюбинський дививсь на кожную секту, як на свого роду „тиху, чорну яму“, що найкращі забиває в людині риси, і бажаючи їх збудити, письменник раз-у-раз впустисть ясний промінь пекучого сонця, як-раз у житті, в його гомоні та боротьбі, в гармонії околицьнього світу з внутрішнім „незвичайну красу“ додаючи. І добре ще тому, хто може вилізти з тієї ями, прокинутись до життя й дивуючись себе запитати: „невже він цього ніколи не бачив?“

Отже весь Коцюбинського естетизм полягав тільки в тому, що письменник шукав гармонії життя та одвертався, тікав од дизгармонії. Що-до останньої, то вона викликала у Коцюбинського не огиду навіть, а просто таки фізичний біль: йому, що до тонкості знав пр'яви фізичного болю, раз-у-раз наверталось на уста це слово, коли вражала його якась дизгармонія—в тінях, згуках, у моральних переживаннях. Герой „Поєдинку“ серед безсонної ночі переживає по-

1) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 87

2) Там же, стор. 32.

дії дня і от „очі його ненароком впали на вікно, і він скорчився од болю. Те вікно його боліло“¹⁾),—очевидно, як світовий ефект, до чорних дум і темної ночі дизгармонійний. Щиро-сердий Семен натрапив на глухий кут життя, зблукався в йому й згубив надію на правду— „і ця безнадійність боліла Семена“...²⁾ Батько слухає, як помірає його дитина і як свистить у неї в грудях,—„мені, каже він, самому сперло віддих од того свисту“ („Цвіт яблуні“)³⁾. „Погані тогос заводяться у нас,—вже од себе говорить Коцюбинський з приводу одного полемичного епізоду,—і мене це болить“⁴⁾.

Таких прикладів можна б навести далеко більше, але, гадаю, й цих досить, щоб уявити собі мистецькі погляди Коцюбинського. Людяний талант тяг його до світла, до людей, до кипучого життя, до гармонії, „у грішний світ“—і тікав темряви, безлюддя, тихих та чорних ям і дизгармонії, нехай би в яких формах вона виявлялась. Він скидався на того свого „невідомого“, що сидючи в одній із темних ям, вигаданих на людей од людей же, слухає „наче музику, гомін життя“ і мріє, уявляючи собі вогняні кола сліпучого сонця: „ах, як мені хочеться повними пригорщами черпати ту золоту рідину... Як мені хочеться взяти перо, обмокнути його у блакить неба, в шумливі води, в кров свого серця і все списати, в-останнє списати, щѐ бачив, щѐ почував“ („Невідомий“)⁵⁾. І Коцюбинський дійсне

¹⁾ Коцюбинський М.—Поєдинок, стор. 9.

²⁾ Коцюбинський М.—В путях шайтана, ст. 153.

³⁾ Коцюбинський М.—У грішний світ, стор. 3.

⁴⁾ Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 149.

⁵⁾ Коцюбинський М.—З глибини, стор. 37—38.

робив це, про віщо тільки мріяв його невідомий герой з мистецькими поривами в душі, але на вузько практичну справу одданими. Блакиттю неба кров'ю серця писав він свої новели і тому так багато в них сонця та тепла і повно в-щерть любови до землі та ще високої людяности. Вся земля, більше—цілий світ справді належали до його...

VI.

Кожна визначна людина, а письменник і тим паче, носить у собі те, що Чехов влучно назвав був „общей идеей или богом живого человека“. У талановитого письменника, що в своїх творах розгортає найінтимнішу своєї душі істоту, найважніше з свого духового існування, особливо проступати повинна наявність оцього „бога живої людини“, якому вона служить, тієї загальної або центральної ідеї, що мов у фокусі збірає проміння життя й одкидає їх од себе навкруг збільшеними, снопом ясного світла. Без такої центральної ідеї нема письменника, а єсть хиба звичайнісенька, нехай і найновішої системи, машинка для писання, яка байдуже, холодно вистукує механичним робом нікому непотрібні фальсификати думки, підробки образів, імітації настроїв. Тільки центральна ідея зогріває і думки і образи й настрої внутрішнім вогнем, тієї надаючи їм справжньої, не галасливої краси, що захоплює й читача, всю діяльність письменника одним об'єднуючи подихом, у стрічку витягаючи його твори, що мов кільця в ланцюзі чіпляються одно за одне й одно з одного виходять, одно одне продовжують. І як жадного не можна ви-

няти кільця, щоб ланцюга не розірвати, так не можна у справжнього письменника ні одного твору одкинути, щоб не порушити внутрішньої залежності, історії розвитку його творчості не затемнити. Особливо це стосується до таких на впливи схильчивих письменників, як Коцюбинський.

Свого „бога живої людини“, оту центральну ідею, яка переходить усіма його творами од першого й до найостаннього—він мав. Ми вже надійшли були близько до неї, коли про так званий естетизм Коцюбинського міркували. Не будши естетом, ні навіть естетиком, що під нозі красі не тільки всякого ворога і супостата підкоряє, а й усі функції життя кидає, Коцюбинський проте любив красу, як світову насамперед гармонію, як уживлення її в ритмічній співзвучності живої природи і живої людини, як радість життя,—любив і збирав її всюди—„з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. І навпаки: ненавидів—як що можна це тверде слово до такої потульної й делікатної людини прикладати—Коцюбинський усе дизгармонійне, що розбиває й порушує згадану співзвучність, гасить радости життя,—усе темне, нице, потайне, що світ сонця застує, перепиняє гармонійне злиття людини з природою. Це загальна, сказати б, філософія його світогляду й світовідчування. Але з цього загального масиву вирізняє Коцюбинський цілком конкретне завдання, яке й робить тією центральною ідеєю, що переходить усі його твори і в одну монолітну цілість їх об'єднує—дарма, що на письменника різні за його життя діяли впливи.

Єсть на світі життя,—його Коцюбинський любить і до останнього моменту не перестає йому хвалу співати,—і єсть смітники життя, які

він так само до останніх фібрів своєї істоти ненавидить. А втім мало сказати: ненавидить—з призирством, з погордою до їх ставиться. Панує на цих смітниках те, що німці звать філістерством, а наші сусіди з півночі „пошlostью“ і на що у нас нема, здається, відповідного слова бридкий, бридота—тільки приблизно означають оту самовдоволену, нахабну, обмежену, тупу, налазливу, заїлу гидотність. Вона розбиває світову гармонію, вона втискається в усі закутки життя й повертає їх на базар життєвої суєти, на панування тривіального; вона дрібницями оплутує крила творчости й тягне її до-низу, до якоїсь темної ями; вона грузом скороминущого й непотрібного закидає вічне в людині і часто, дуже часто тріумфує, горує над ним. У Достоевського знайдемо чудову до цього ілюстрацію в образі величнього, урочистого гімна, до якого спершу несміливо, але де далі все настирливіше втискається гидотненький мотивчик „mein lieber Augustin“ і нарешті глушить і покриває собою величні згуки й сам один вже неподільно панує в мелодії. Легко зрозуміти, якого ворога стріла налазлива бридота ця в особі нашого письменника. Боротьбу з нею зробив він завданням своїм, як письменника, на цій боротьбі скупчив усю свою силу, весь хист художника і сміливо пішов у бій, та вже й не кидав зброї до останнього моменту свого життя. Це—центральна ідея Коцюбинського, патос його поезії, індивідуальна ознака його і як таланта і, коли хочете, як людини. Лагідний і делікатний, толерантний і поблажливий, тут вже він ставав надзвичайно суворим та непохитним і жадних чє допуслав компромісів. Боротьбу з бридотою, з смітниками життя поставив він у-в осередку своєї літера-

турної діяльності і до тієї боротьби, як до центральної ідеї, кінець-кінцем і зводиться вся його така багата літературна спадщина. Тут, у процесі боротьби, зародились найкращі твори Коцюбинського, якими він створив собі вічну, можна сказати, пам'ять...

Дуже легко вистежити цей мотив у творчості Коцюбинського—боротьбу зворушливого з бридким. Спершу вона проступає тільки епізодично, як випадковий аксесуар. Гнат розійшовся з Олександром і їх силоміць зводять до купи, посилаючи разом окопи навколо волости лагодити, а на ніч запіраючи в холодну. Розбивається життя людське, а по-під віконню вештаються писарчуки, заглядаючи, хіхікаючи та масними жартами перекидаючись („На віру“). Ціпов'яз думає свою тяжку мужицьку думу про те, як лостукатись тієї жаданої правди, а поруч бридота в особі рідного брата кує вже підступно свої зрадливі заміри („Ціпов'яз“). Мучиться, ятрючи свою душевну рану, Свирид, а поруч п'яний босявка белькоче безкостим язиком про свої перемоги над жіноцтвом („Помстився“). Ходить старий, прибраний у мати традицій, поговору й забобонів страх по світу і натрапляє то на нерозуміння дитячої душі, то на опортунізм молоді, то на полохливість поважаного „філа“ („Хо“). Савченко і Рудик („Для загального добра“), о. Василь („Лялечка“), Септар („В путах шайтана“), надто Іван Піддубний („Поєдинок“), ціла монастирська братія („У грішний світ“), мало не ціле татарське громадянство („Під мінаретами“) і далі і далі—кожне вживлює в собі щось од тієї гиденької буденщини, од того вбогого міщанства морального, що над усе ставить свої дрібненькі втіхи й боїться носа виткнути

по-за звичні стежки, традиційні забобони, утерті шаблони. І Коцюбинський коли й малює цих покалічених, часто звироднілих людей без сатиричного бича в руках,—то не його була робота,—то і без того спочуття, яким у його незмінно огорнено з іншого табору людей. Що цей мотив зглибока займав письменника, його улюбленим словом кажучи—болів його, бачимо з того, що він іноді не вдовольняється тим, що раз спинився був на данній гидотности і згодом вертається до неї знов. Так, напр., давши образ дешевого ловеласа в „Поєдинку“, Коцюбинський потім береться до його вже з більшим психологічним заходом у „Дебюті“ й творить справді вже тип якогось звироднілого маніяка од хоровитого залицяння та подвійної на цьому ґрунті гри. Бувши письменником з надзвичайно здержливою манерою, іноді навмисне різне такими дражливими деталями, як оті відомі вже нам „зади“—„емблема спокою“, що здобули собі мітинговий Золотоуст Іван та „товариш“ Марія („В дорозі“); або як люба розмова шановного подружжя Зайчиків („Подарунок на іменини“); або як теревені рудоволосого шарлатана з обличчям міністра на румовищі Мессіни перед чорними жінками, вкритими крепом жалоби, що проте „ловили вухом, ще повним грому пекельної ночі та криком смерті, його натхненну промову“ („Хвала життю“). Всюди гидка, дрібненька буденщина або ница бридота втискається до величних моментів, чергується з ними, стає поруч і труїть своїм духом огидним, вносить розклад гнилизни та цвілі. Величній гімн і мотивчик з оперетки, „mein lieber Augustin“, сплітаються між собою і перший часто никне і мовкне перед потужною бридотою. Не дурно Коцюбинському—як в „Intermezzo“—зда-

ється иноді, що з душі його зроблено якийсь „заїзд, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміять“. „Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміять!“¹⁾—виринається потужним криком. І Коцюбинський це зробив, ба й не раз і не тільки в своєму чудовому „Intermezzo“. Власне в боротьбі проти того „смітника життя“, в бунті проти „мертвого спокою калюжі“, в протесті проти занечищування життя людського непотрібним грузом—і міститься весь зміст творів Коцюбинського, центральна його ідея. Таким був він усюди, але дав і центральний, скажу так, з того погляду твір, у якому зібрав увесь патос свого гніву проти „смітників життя“.

VII.

Центральне в тій колекції буденщини й бридоти місце займає однаково прекрасний і провідною ідеєю и виконанням, повний то найніжнішого ліризму, то натхненного гromу обурення—„Сон“. Письменник звів тут з двох таборів людей віч-на-віч і счинив між їми справжній, смертельний бій, синтезуючи все, що розкидано по інших творах епізодично. І герой оповідання, Антін, виростає на міру символічної постати, в якій вживлено пориви до кращого наперекір і всупереч бридкій дійсности.

„Що-дня було те саме“. Ті самі набридлі до нудоти, до фізичного приголомшення ulици малого міста, ті самі постаті й обличчя, ті самі розмови вдома й на людях, та ж сама калюжа

¹⁾ Коцюбинський М.—З глибини, стор. 22.

в центрі міста, в якій одбиваються собор, управа й суд—„усе це змістилось в одній калюжі“—і яку силкуються „переплюнути“ три фігури на одне обличчя, в синіх „під студента“ штанях... „Щодня було те саме“. Дома зранку жінчині сні „прозаїчні, скучні, як дійсність“, чай на-швидку; ввечері так само, якийсь „мертвий спокій калюжі“. „На нього війнуло, як з гнилого болота у-літку, тим знайомим теплом їдальні, молока з чаєм, розпареним жінчиним тілом і котом, що вічно валявся на канапі. Леговищем людини, ситим спокоєм, який до вподоби був жінці і драгував Антона“¹⁾. Там цілою подією було вже, коли привозили дрова, але такі „події“ не часто бували й швидко минали і життя знов пліло спокійно в старім кориті, поміж порожніх розмов про хазяйство, фасон дитячих курток і т. и. „Мертвий спокій калюжі не могла скаламутити сильніша хвиля, і це так драгувало Антона, що йому хтілося крикнути, чимсь пожбурнути або вибити шибку, щоб з тріском і дзвоном впустити в хату свіже повітря“²⁾. Антона мучила спрага за новим чимсь, потреба краси, що жила в його душі, посилала його скрізь шукати її, йому „хотілось щось пережити, сильне і гарне, мов морська буря, подих весни, нову казку життя. Виспівать недоспівану пісню, що лежала у грудях, згорнувши крила. Він знайшов би нові слова, не ті, що листям осіннім шелестіли по-під ногами, а повні, багаті й дзвінкі“³⁾.

І він знайшов їх. Знайшов у собі самому, створив їх сам.

¹⁾ Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 71.

²⁾ Там же, стор. 72.

³⁾ Там же, стор. 70.

Одного разу він бачив сон і після його не помічав уже буденних дрібниць, а в рухах, у ході мав „молоде щось. трівожне й нове; до обіду спізнився, але ввійшов кроком легким і бистрим, з молодою лінією плечей і був як неprisутний“¹⁾. Після довгих і нудних допитів жіничиних він зваживсь поділитися з нею знайденим бодай у сні, коли дійсність не давала до того матеріялу. Це була прекрасна казка-мрія про чудовий острів, красу й чистоту природи, таку далеку од бридкої дійсности, про море, про хвилю—„символ єднання“—і про „неї“, прекрасну жіночу постать, що так гармоніювала з тим поетичним життям... Антін „не був навіть певний, чи все те бачив у сні, про що говорив; чув тільки потребу творити, жадібно пити з джерела, що сам, як Мойсей, висік із скелі“²⁾. І він пив... Та він забув, що пив не сам, що у його була слухачка, ота стороння жінка, що звалася чомусь його дружиною, хоча й була чужа-чужісенька, як і все навкруги. Колючі шпильки, стрівання очима „на мент, як креміль і кресало у злій боротьбі“, і нарешті дикий вибух міщанської ревности.

Вона піднялась, уся збіліла й сувора.

— Ти цілував її?

В її питанню була жахлива впевненість.

Дивилась на нього, наче хтіла випить таємну отругу з його очей, і рука її важко лягла на стіл.

Антін теж скочив. Щось гаряче, шалене вдарило в мозок йому. Жорстке і гостре, як наточений ніж, мигтячий бажанням зранить.

— Так, цілував!..— крикнув він жінці нестямно.—Цілував, чуєш? Я цілував уста, що промовляли до мого серця, що знали мову моєї душі...

1) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 73.

2) Там же, стор. 84.

Хиба не маю права? Хиба вони не варті? Ти хотіла б, щоб я на-вік заімів, неначе камінь, неначе ти... Ні, я ще живий... чуєш, живий!.. Я цілував!

Чув, що її раниць, і жорстока радість од того солодко тріпалась в ньому¹⁾.

Одбувся бій, серед сонного царства дитячих ліжок, бій „невдоволених душ“, коли забуто всі звичайні норми, усю пристойність і нещирість і правда гостро проскакує з уст до уст. „Вона не вміла шанувати життя, оберегати його красу. Що-дня закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник. Поезія жити не може на смітнику, а без неї життя—злочин“²⁾ Цей тяжкий акт обвинувачення кидає не тільки Антін своїй Марті. Його устами, через голову цієї звичайної, „як усі“, жінки кидає те обвинувачення автор—кидає світові. Життя—прекрасне. Воно само таїть у собі красу. Але треба вміти шанувати його. Треба оберегати красу життя, не закидати її грузом, самого життя не обертати в смітник. Бо ж це закон непохитний, що „поезія не може жити на смітнику, а без неї життя—злочин“.

До таких висновків доходить Коцюбинський і до них дійти примушує він навіть ситим спокоем задоволену Марту. Скінчилося міщанське „щастя“, між тихим подружжям часто зривалась тепер незгода, дикі пристрастні сварки бурею проносились над ними. Але поміж двома сварками тепер хоч на хвилину щастило Марті знайти спільну з Антоном мову. „Марта ревнувала Антона. Уперто, затаєнно, сильно, до всіх і всього. До стрічних жінок, до природи, до вечорів, коли

1) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 95.

2) Там же, стор. 96.

він замикався у своїй хаті, до його думок і мрій. Їй хотілось мати його тільки для себе, неподільно, цілком. Вона не була певна у ньому. Якась небезпека вічно тримала її в тривозі, робила трохи чужою для чоловіка. Тепер Антін не бачив що-ранку голих жінчиних ніг, не чув скучних і прозаїчних снів, не прибірав по всіх хатах спідниць. Щось молоде, давнє, дівоче прокинулось в Марті, якийсь фермент: він нищив спокій, ще недавно такий бажаний. Але у тім, що вона чула потребу знов здобувати давно здобуте на власність, таїлась нова принада, відгук її весни. Вона не знала, чи на довго їй стане сили, чи одшумлять коли бурі, але тепер вже частіше червоніли за їх столом троянди¹⁾. Троянди—символ одмолодіння, того свіжого струмка, що проноситься-бурхає слідом за бурею. Бій на цих центральних для автора позиціях скінчився—перемогою, як перше людяного таланту над мизантропичними настроями в „Intermezzo“, так тепер того ж таки таланту над великою бридотою життя, над тим „нестрашним“, що проте заважає повним жити життям, відчувати його красу, що закидає її грузом, а життя в смітник обертає. „Щоб були блискавка і грім“—ще раз проказує Коцюбинський і через святе невдоволення веде хоч на мить до втраченої гармонії: „з того гнилого болота у-літку“, з „сонного царства дитячих ліжок“, з того „леговища людини“—на широкі простори, під чисте небо, під ясне сонце...

Веде на широкі полонини, де живуть „тіні забутих предків“, де панує здорова безпосередність і простота в стосунках, де людина—чудо-

1) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 97.

вий екземпляр первісного звіря—широ віддається своїм здоровим інстинктам і живе хоч примитивним, зате повним життям, не встигши ще його засмітити („Тіні забутих предків“). Справді на хвалу життю створив Коцюбинський цю розкішну поему з гуцульського життя і в ній воскресив дрімотний серед нас дух прадавніх предків, а в собі знайшов фарби і пензель Руссо, Шатобріяна й Бернарден де Сен-П'єра, заострений і витончений у розмаху цілком достижлого таланту. Цією поемою на славу поєднання природи з людиною Коцюбинський показав себе гідним зайняти поважне місце серед невмірущих геніїв людськості.

VIII.

Така була творча путь Коцюбинського і таких вершин творчости досяг він. Занепадаючи фізично, Коцюбинський таку розгортає силу духової творчости, яка враз поставила його на чолі найновішого українського письменства. Скажу більше—саме останніми часами, як ми вже бачили, Коцюбинський і знайшов себе, зробився тим Коцюбинським, який зайняв таке почесне місце в історії нашого письменства. Його мистецька манера—майстерно сплітати тонке мереживо з найглибших порухів душі людської—тільки на прикінці його творчої пути свого найвищого досягла ступіня. І тепер не стрінемо вже того мелодраматичного, сухого й безпорадного жесту, що ним, як маріонетку, примусив Коцюбинський героя в „Помстився“ виявити своє ду-

шевне зворушення¹⁾). Його мистецьке вміння вживлювати природу, якого зародки можна знайти і в попередніх творах, розгорнулося вже на цілу широчінь. Як справжній художник і до того ж великої міри, натура наскрізь артистична, Коцюбинський всюду шукає і знаходить красу, та не цурається, як дехто робить, по-за красою й інших так само потрібних і так само законних проявів життя, не замикається у вузькі рямці мистецтва для мистецтва. Краще сказавши, він скрізь і всюди вміє знаходити ту красу, ту духову витонченість, якої сам був найкращим заступником. Культурна людина *par excellence*, європеець з голови до п'ят, він, можна сказати, був справжнім „аристократом духа“ в найкращому цьому слова розумінні. Може бути, що отой „болісний і гордий поклик“ про свою самотність і був властиво наслідком цього свідомого аристократизму. Ми вже знаємо, через які етапи творчості переходив Коцюбинський, і од кожного щось у йому зоставалось, якийсь непропащий добуток. Од українського реалізму взяв він твердий і сталий ґрунт народности та ясність думки; од французького натуралізму—тверезий погляд та безбоязке шукання потрібної йому, мов повітря, краси всюду, куди може зазирнути око художника; російські письменники зглибили його потяг до психологічної трактовки сюжетів; од „північних велетнів“ дістав символістичний серпанок на реалістичні сюжети.

¹⁾ „... І враз сильним рухом роздер він свою шапку на двоє і кинув її під ноги Марії. „Отак з моїм серцем!“— додав“. Див. М. Коцюбинський. — По-людському, стор. 31.

Але сам додав до всього того своєї власної, не-
 позиченої і найкоштовнішої риси.—отого бунту
 проти засмічування життя непотрібним грузом,
 протесту проти дрібної буденщини, свого аристо-
 кратизму духа, невпинного до світла, до краси,
 до ідеалу простування. І все це в світлі того
 високо-людяного таланту, що елемент людяности
 до кожної вносив справи і все осявав м'ягким
 сяйвом спочуття, лагідного ліризму та щирої
 сердечности.

Художник з надзвичайно розвиненим і ви-
 тонченим, мабуть прирощеним почуттям міри
 і такту, поклонник незрадливий гармонії в жит-
 ті, Коцюбинський в одному гармонійному синтезі
 об'єднав життя і мистецтво, жадібно сам пив з
 джерела, що, мов Мойсей, своєю рукою „висік із
 мертвої скелі“, й усіх жаждущих закликав з його
 напитись. Досягає він цього знов же гармоній-
 ним поєднанням свого людяного таланту з тими
 мистецькими способами, які складаються на
 основні риси його творчости й становлять непо-
 дільні її прикмети.

Першорядний художник малює життя і при-
 роду, відчуваючи навіть „мелодію барв“ („Для
 загального добра“) та „фарби звуків“ („На кри-
 лах пісні“). Людяний талант уміє відшукати в
 них і показати риси високої людяности. Глибо-
 кий психолог збирає найтонші, найінтимніші пе-
 реживання, навіть їх підсвідомі акти („Цвіт яблу-
 ні“, „Дебют“ і ин.), в найтаємніші куточки душі
 людської зазираючи, й освітлює їх прожектором
 свого таланту, сплітає з них тонке мереживо
 настроїв, вживлює в індивідуальних образах. Чут-
 кий стиліст, справжній майстер слова, що тонко
 зрозумів таємниці мови, опанував їх і орудує ни-

ми, як власним добром, по своїй уподобі, мов дирижер добре виграним оркестром—зодягає свої спостереження в чарівне убрання слова. Мова Коцюбинського—гнучка й різнобарвна, рясно переткана як перлами з невичерпаного народного скарбу, так і здобутками високої культурності та культури, і од забутих предків запозичена, і останнім словом розвитку приоздоблена—ця мова передає найтонші відтінки думки і вже сама одна дає високу осолоду читачеві. До речі сказати, Коцюбинський особливо дбав про мову своїх творів, бо, як писав він до М. Могилянського, „мова жу белетристичному творі—половина, коли не більше—краси його“¹⁾. А все разом складається на принадну постать справжнього аристократа духа, який самотно верстав свій скорбний життєвий шлях, самотно боровся з бридотю та смітниками життя, самотно співав хвалу життю й самотно зійшов з кону, занісши з собою в незнану далечінь і ті недоспівані співи, які жили й тужили в його хворих грудях. Постать до певної міри загадкова, якийсь виняток серед наших українських тодішніх обставин. Через те, мабуть, і не дорівнювала ніколи популярність Коцюбинського його славі. Мовчки усі признали його великий талант, мовчки на цьому погодилися, але читано його все ж розмірно мало. Такі письменники, як Коцюбинський, не мали ще досить своєї публіки.

¹⁾ „Наше Минуле“, 1918, кн. II, стор. 78. Спрооу аналізувати мову й стиль Коцюбинського зроблено у працях Л. М. Старицької-Черняхівської—М. М. Коцюбинський („Кіевская Старина“, 1906, кн. IX—X) та „Елементи творчости М. Коцюбинського“ („Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. V).

Чи буде вона тепер? Зараз може так само—ні. Письменство протягом останніх двох-трьох літ пішло навзаводи, згори покотилось, або давно одкриті Америки одкриваючи або без упину й тямку проказуючи—здебільшого з чужого голосу—всякі сакраментальні слова, популярні кличі; вживаючи їх часто—так врешті заялозило, що все це набуло вже до якоїсь міри вигляду тієї буденної бридоти, що з нею так завзято борвся небіжчик. Коцюбинський з його ясною технікою, з прозорим малюнком, з оригінальним стилем і мовою, з глибоким прозиранням у людську душу й абсолютною непристосованістю до пропагаторських замірів, з його, нарешті, високо-людяним талантом, що в самій речі суперечить з побутом і тенденціями часу—ще більш не під силу теперішнім монополістам од літератури. Він для них „за-старий“, і може з традиції вони й клепатимуть його поблажливо по плечах, але щоб ним захопитись, його зрозуміти, перенятись його методом праці й настроями—на це нема надії. Лишається проте інша публіка—та, що просто затужила вже за хорошим, правдивим, людяним і високо художнім словом,—і з-посеред неї вербуватимуться кадри нових читачів і поклонників Коцюбинського. Це ще гурт невиразний, може бути й численний не дуже. Але він є і він збільшуватиметься, і безперечно поставить нашого письменника в ряду своїх укоханих творців слова, у яких шукати має і втіхи, і науки—і живої води художніх переживаннів, і сцілющого елементу високої людяности.

До того йдеться. Бо й у житті громад, бо й у літературних справах потреба „знов здобувати давно здобуте на власність“—невміруща, нову

бо вона таїть у собі принадність, відгуком весни
бренить, подихом її свіжости, чарами оновлення
принажує. І твори Коцюбинського будуть певне
за нашим читальницьким столом тими червони-
ми трояндами, що знаменують розбрат з марою
ситого задоволення й спокою, як фермент до віч-
ного шукання, невпокою духа, боротьби і дося-
гання.

5. II. 1922.

ДОДАТОК.

АВТОБІОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ М. КОЦЮБИНСЬКОГО *).

I.

11. X. 1900. Чернігів.

.....
Жадаєте біографічних звісток? Подаю Вам кілька фактів, та, признаюся щире, як думаю, щоб вони були кому цікаві.

.....
Михайло Коцюбинський родився 1864 року, в г. Вінниці, на Поділля. В літературі уперше виступив 1890 року, у Львові, в часописі

*) Ці автобіографічні замітки склав Коцюбинський двома нападами, обидва рази у відповідь та на прохання автора цих рядків і в листах до його. Перша, з відомостями занадто скупими й коротенькими, не задовольнила була адресата, але на нове прохання доповнити їх Коцюбинський одповів: „до біографічних звісток, не вважаючи на бажання догодити Вам, не можу нічого додати“ (лист з 25. X. 1900); так вони і увійшли з моїми додатками й датами до III-го тому „Віку“ (стор. 360), для якого власне й були потрібні та призначалися. Який привід був до другої редакції автобіографічних заміток, тепер я вже не пригадую,—досить того, що цим разом, р. 1902-го, Коцюбинський розказав про своє життя трохи ширше й докладніше.

С. Єфремов.

для дітей „Дзвінок“. Повісти й оповідання його друкувались переважно по галицьких часописях. Недавно у Львові вийшли два збірники творів цього автора: „В путях шайтана“ і „По людському“. Третій томик п. з. „Дорогою ціною“¹⁾ має незабаром побачити світ. Дитячі оповідання М. Коцюбинського видані окремо в Галичині і на Україні.

II.

18. XI. 902. Чернігів.

Високоповажаний Добродію,

простіть, що зараз не міг одповісти на ласкавий лист Ваш. Опріч того, що я тепер недужаю і мушу готуватися до земських зборів—затримав я одповідь ще й з тої причини, що довго думав, як мені Вас задовольнити. Про життя своє я міг би написати або дуже багато, або зовсім мало. Коли подати дати, що зазначають моменти звернього життя,—життя, мушу признатись, доволі одноманітного—Ви може скажете, що цього мало і це не цікаве. На автобіографію ж, яка б змалювала Вам картину иншого порядку, з'ясувала еволюцію думок, поглядів, літературного смаку і т. и.—я тепер не спроможуся, хоч розумію, що такий матеріал був би взагалі цікавим. От через

¹⁾ Так за вказівками Коцюбинського й було надруковано у „Вікові“, але цей томик справді зветься „Поєдинок“ (Львів, 1903),—видко, потім автор одмінив заголовок, ба й саме навіть оповідання „Дорогою ціною“ переніс до четвертого тома, що зветься „У грішний світ“ (Львів, 1905).

те й доводиться писати таке, що ні Вас, ані ко-го задовольнити напевне не зможе. Постараюся проте доповнити біографичні звістки, надруковані у „Віку“.

Родився я 5-го вересня 1864 року у г. Вінниці, Подільськ. губ., в родині небагатого урядовця. Дитячі літа мої пройшли дуже щасливо: першак—я був улюбленником в сем'ї; особливо з матір'ю, од якої я дістав її психичну організацію, чутку і вразливу, ми були у великій приязні і власне їй завдячую я нахил до всього гарного та любов і розуміння природи. Дома у нас, хоч любили все українське (рід мій ведеться од давніх українських бояр), проте мова була російська і я, хоч чув од челяді українську мову, говорив лише по-російськи. Занедужавши на дев'ятому році на запалення в легенях, я у гарячці почав говорити по-українськи, чим не мало здивував батьків. Потому, коли я видужав, часті розмови про цей факт розбудили в мені інтерес до українського слова і вже 9—10 літ. пам'ятаю, я складав українські пісні на взірць народніх. Взагалі—любов до літератури у мене розвинулась доволі рано, бо вже на 12 році я писав велику повість з фінського життя (по-російськи, правда). На 13-му році я випадково дістав кілька томів „Основи“, і оповідання Марка Вовчка, а потому „Кобзарь“ уже безповоротно направили мене на свідомий український шлях. Саме в той час сем'ї моїй довелось жити на селі (в Могилевськ. повіті, на Поділлі)—і там я ще більше зміцнив свою любов до всього українського. З деяких причин, більше незалежних од мене, я не міг скінчити середньої школи, хоч маючи замір дістатись на університет, система-

тично доповнив свою освіту. Доля судила инакше і, прикований до місця, не маючи права нікуди виїздити, я мусів прожити кілька літ у г. Вінниці. Відтак батько помер і на моїх руках опинилася уся сем'я. Лекціями я мусів кілька літ заробляти шматок хліба. До 1892 року я ніде не служив, хоч приймав (коли вже можна було) участь у Вінницькому громадському житті, яко гласний од города. Року 1892 я почав службу в Одеській фільоксерній комісії і до 1895 р., коли я перейшов на таку ж посаду у Крим, проживав у Бесарабії, спочатку в центрі, коло Кішинева і Орґеева, а потому в південних повітах по Пруту і Дунаю. Ці краї дали мені дуже багато вражінь і я з приємністю згадую час своєї служби на фільоксері, хоч довелось пережити і багато гіркого (див. моє оповід. „Для загальн. добра“). Тяжка недуга змусила мене кинути посаду в „министерствѣ земледѣлія“ і 1897 р. я переїхав до Чернігова, але з причин, знов таки незалежних од мене, мусів виїхати звідти до Житомира, де кілька місяців вів видання газети „Волянъ“ і працював у редакції і тільки в 1898 р. міг назад повернути до Чернігова на посаду в земстві (губернськ.). Тепер займаю посаду статистика в Черн. губ. земстві.

Хоча я і рано почав пробувати сили на полі літератури, проте вперше почав друкуватися у „Дзвінку“, 1890 р. 15 квітня, де поміщено вірш „Наша хатка“. З того часу, особливе після того, як я побував у Галичині (того ж року), я почав працювати в „Дзвінку“, „Правді“, „Бібліотеці для молоді“, „Буковині“, „Житті і Слові“, „Зрі“, „Кіев. Стар(ині)“. В Галичині вийшли 2 томики оповідань, про які згадано у „Віку“

і тепер друкується 3-й—„Поединок“, з яким раджу Вам познайомитися; він вийде коло нового року, а може і перед Різдом (там є нові оповідання).

На вироблення мого літературного смаку мали вплив найбільше письменники європейські (Золя, Стриндберг, Арне Гарборг, Кнут Гамсун, Від ¹⁾, А. Шніцлер, Верга ²⁾ і др.).

На літературному полі мені щастило: все, що я написав (а я пишу, правда, мало і рідко) надруковано або друкується, і нічого ще досі не пішло до коша, хоч брак літерат. критики і моє вічне незадоволення з того, що я написав, дають мені не мало прикрих хвилин і сумнівів.

В роботі найприємніше мені обдумування. Тоді у мене все виходить незвичайно яскраво, я багато переживаю, бачу, відчуваю, мене часто трясє пропасниця творчості, але на папір попадає заледве 10 частина того, що маю в думках, все виходить блідим і не задовольняє мене. Починаю писати тоді, як все обдумаю. Пишу на аркушиках поштового паперу, щільно, не більше 3—4-х сторін в день (вечір), потому виправляю лиш мову червоним чорнилом—і робота готова. Тепер особливо починаю цікавитись психологічними темами.

Не знаю, що писати Вам далі. Звісно, я міг би написати цілу повість життя, але цей шлях

¹⁾ Від. Густав (народ. 1858)—данський письменник, белетрист і драматург, автор популярних юмористичних оповіданнів та нарисів. С. Є.

²⁾ Джіовані Верга—мало у нас відомий італійський романист натуралістичного напрямку, автор сицилійських оповіданнів та „La cavalleria rusticana“, що дала сюжет на відому оперу Масканьї. С. Є.

дуже далеко завів би,—я і так боюся, що подав Вам багато зайвого і вже напевне не цікавого.

Простіть, що ця заміточка вийшла така нескладна: пишу і не маю часу навіть перечитати, бо тепер у мене кожна хвилина дорога, сила роботи у мене перед зем. зібранням.

Коли б Ви цікавились чим особливе, прошу написати, залюбки одповім, а поки що бажаю вам поводження у вашій симпатичній праці.

З високим поважанням

С. Шкоробичин

З М І С Т.

	стор.
Вступ	1
I. Життя М. Коцюбинського	3
II. Дорогою шукання	74
III. На вершинах творчости	122
Додаток.	
Автобіографічні замітки М. Коцюбинського	168

- 85—86. Толстой Л., Живий труп, драма.
 87—91. Барвінський О., Спомини з мого життя, I.
 92. Яричевський С., Княгиня Любов, драма.
 93. М. Вовчок, Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
 94—98. Ленкий Б., Начерк іст. україн. літер., книжка П.
 99. М. Вовчок, Інститутка.
 100—103. Антонович В., Коротка історія Козаччини.
 104. Аверченко. Гуморески.
 105. Барвінок Г., Русалка.
 106—107. Ленкий Богдан, М. Шашкевич (Літературні характеристики укр. письменників, II), з ілюстр.
 108—110. Куліш П., Чорна Рада (повість), з ілюстраціями, з вступом і поясненнями Б. Ленкого.
 111. Толстой Л., Полонений на Кавказі, правд. подія.
 112—113. Берґзон А., Вступ до метафізики.
 114. Франс Анатоль, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
 115—120. Барвінський Олександр, Спомини з мого життя, II.
 121—123. Кобилянська О., Земля I, повість.
 124—126. Кобилянська О., Земля II, повість.
 127—128. Шов Б., Цезар і Клеопатра, драма.
 129. М. Вовчок, Не до пари, Два сини й інші оповід.
 130—134. Маковей О., Заліссе, повість.
 135—139. Кониський Ол., У гостях добре, дома ліше, повість.
 141—142. Федькович О., Довбуш, трагедія.
 143—144. Федькович О., Оповідання.
 145. Гринюк Лесь, Весняні вечері, новелі.
 147. Федькович О., Так вам треба, фарс.
 148. Федькович О., Як козам роги виправляють.
 149—149а. Шевченко Т., Музика, повість.
 150. Кропивницький М., По ревізії, комедія в 1 дії.
 151—151а. Шевченко Т., Артист, повість.
 152—153. Карпенко-Карий, Бурлака, драма.
 154. Бобикевич О., Настоящі, комедія в 1 дії.
 155—156. Шевченко Т., Гайдамаки, поема.
 157. Федькович О., Люба—згуба, повість.
 158. Шніцлер Артур, Ляйтнант Густль, новеля.
 159—160. Левицький-Нечуй Ів., Пропаші, повість.
 161. Кобилянська Ольга, Битва, нарис.
 162. Підмогильний В., В епідемічному бараці, нарис.
 163. Кобилянська Ольга, Природа, новеля.
 164—165. Плятон, Оборона Сократа.
 166—167. Карпенко-Карий, Житейське море, комедія.
 168—170. Ефремов С., М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм., III).

